परिच्छेद - एक

शोध–परिचय

१.१ शोधशीर्षक

प्रस्तुत शोधकार्यको शीर्षक नेपाली भाषा र साहित्यका पुस्तक प्रकाशनपरम्परामा विद्यार्थी पुस्तक प्रकाशनको योगदान रहेको छ ।

१.२ शोधकार्यको प्रयोजन

त्रिभुवन विश्वविद्यालय, मानविकी तथा सामाजिक शास्त्र सङ्काय, रत्नराज्यलक्ष्मी क्याम्पस नेपाली विभागअन्तर्गत नेपाली साहित्यमा स्नातकोत्तर तह दसौं पत्रको प्रयोजनका निम्ति प्रस्तुत शोधकार्य गरिएको छ ।

१.३ विषयपरिचय

नेपाली साहित्यको प्राथमिक कालमा पुस्तक प्रकाशनपरम्परा प्रारम्भ भएको पाइँदैन । प्रारम्भिक कालमा नेपाली लेखकका कृतिहरू उनीहरूकै सङ्ग्रहमा सुरक्षित रहिरहेको परिप्रेक्ष्यमा वि.सं. १९०८ मा जङ्गबहादुर राणाले हाते प्रेस अर्थात् गिद्धे प्रेस बेलायत सरकारको उपहारस्वरूप नेपालमा भिœयाएपछि यस प्रेसबाट नेपाली भाषाका केही सामग्रीहरू मुद्रण भएको पाइन्छ । गिद्धे प्रेसपछि मनोरञ्जन छापाखाना, टाइप छापाखाना, नारायणहिटी छापाखाना आदि खुलेका भए पनि ती छापाखानाहरूबाट गोपाल पाण्डेको व्यक्तचन्द्रिका पुस्तकबाहेक अन्य संस्कृत तथा नेपाली वाङ्मयसम्बन्धी उल्लेख्य कृतिहरूको प्रकाशन भएको देखिँदैन । वि.सं. १९४१ सालमा मोतीराम भट्टले बनारसबाट भानुभक्त आचार्यले रचना गरेको रामायणका सात काण्डमध्ये बालकाण्डको प्रकाशन गरेपछि नेपाली भाषा र साहित्यका पुस्तक प्रकाशनपरम्परा प्रारम्भ भएको मानिन्छ । मोतीराम भट्टको प्रयत्नपछि माध्यमिक कालमा अन्य प्रकाशन संस्थाहरूले पनि यस कार्यमा उल्लेख्य योगदान पुऱ्याउँदै आएको देखिन्छ । राणाहरूको एकतन्त्रीय शासन रहेका हुनाले माध्यमिक कालमा लेखिएका धेरैजसो कृतिहरूको प्रकाशन बनारस, देहरादून, दार्जीलिङ आदि ठाउँबाट भएको पाइन्छ

तापनि नेपाली प्रकाशन व्यवसायीहरूले पनि यस क्षेत्रमा क्रमिक रूपमा योगदान गर्दै गएको देखिन्छ ।

नेपाली भाषा र साहित्यको आधुनिक कालको पेरिफेरिलाई हेर्दा १९९१ साल माघ महिनाको श्रीपञ्चमीदेखि शारदा साहित्यिक मासिक पत्रिकाको प्रकाशन प्रारम्भ भए पनि १९७० सालमा प्रकाशन संस्थाको रूपमा स्थापना भएको गोर्खा भाषा प्रकाशिनी समितिको महŒवपूर्ण योगदान रहेको छ । त्यस्तै सो प्रकाशन संस्थालाई १९८० नेपाली भाषा प्रकाशिनी समितिको रूपमा रूपान्तरण गरिएको र सोही संस्था २०२१ सालमा कम्पनी ऐनअन्तर्गत साझा प्रकाशनको रूपमा स्थापना भएपछि संस्थागत रूपमा आधुनिक नेपाली पुस्तक प्रकाशनपरम्परा निरन्तर रूपमा अगाडि बढ्दै गएको पाइन्छ । त्यसभन्दा पहिले १९९६ देखि नै नेपाली भाषा र साहित्य विषयक पुस्तक प्रकाशन परम्परा सरकारी तथा निजी तहबाट उल्लेख्य कार्य भएको पाइए पनि नेपाल राजकीय प्रज्ञा प्रतिष्ठान र साझा प्रकाशनको स्थापनापछि नेपालमा प्रकाशन संस्थाहरूको बाढी चलेको पाइन्छ ।

नेपालमा निजी तहबाट स्थापना भएका पुस्तक प्रकाशनहरूमध्ये विद्यार्थी पुस्तक प्रकाशन २०५२ सालमा डिल्लीबजारबाट भोटाहिटीमा स्थानान्तरण भई विभिन्न तहका पुस्तकहरूका साथै सन्दर्भसामग्री एवम् अन्य उपयोगी र बजारमुखी पुस्तक उत्पादनका क्रममा २०५७ सालदेखि विद्यालयस्तरीय पाठ्य तथा सन्दर्भपुस्तकहरूसमेत प्रकाशन गर्दै अगाडि बढ्न थालेको पाइन्छ । उपर्युक्त पाठ्यपुस्तक उत्पादनलाई संस्थागत रूपमा समर्पित गर्दैरहेको यो संस्था २०६१ सालदेखि श्री शान्त गौतमको प्रमुख संरक्षकत्वमा विद्यार्थी पुस्तक प्रकाशनबाट प्राइभेट लिमिटेडका रूपमा परिणत भएपछि यस संस्थाले पुस्तक प्रकाशनका विविधतालाई अझै निरन्तरता दिँदै आएको छ । यस प्रकाशनले सरकारी तथा निजी विद्यालयका निम्ति पाठ्य तथा सन्दर्भ पाठ्यसामग्रीहरूको प्रकाशनका साथै नेपालमा स्थापित विभिन्न विश्वविद्यालयका तहगत अध्ययन/अध्यापनका निम्ति उपयोगी थुप्रै विषय र शीर्षकमा संस्कृत, नेपाली तथा अङ्ग्रेजी भाषामा लेखकद्वारा तयार पारिएका पाण्डुलिपिहरूलाई आवश्यक संशोधन एवम् परिमार्जन गरी प्रकाशन गर्ने गरेको छ । यसका साथै - धर्म, संस्कृति, कला, ज्ञान, विज्ञानका विषयमा लेखिएका महŒवपूर्ण र उपयोगी पुस्तकहरूको प्रकाशनसमेत यस संस्थाले गर्दै आएको छ । त्यसैगरी सीटीइभीटीअन्तर्गत विभिन्न तहका पाठ्यपुस्तक तथा तालिम पुस्तिकासमेत प्रकाशन गरेर नेपाली भाषाका पाठ्यसामग्री प्रकाशनपरम्परामा यस प्रकाशन संस्थाले नयाँ आयाम थप्दै गएको छ ।

विद्यार्थी पुस्तक प्रकाशनले विविध तहका पाठ्यपुस्तक तथा सन्दर्भपुस्तकको प्रकाशनका साथसाथै नेपालभरि बिक्रीवितरणको व्यवस्था मिलाएको छ । यस प्रकाशनका उत्पादनहरू नेपालभित्र

मेची-महाकालीका विभिन्न क्षेत्रका साथै मुलुकबाहिर जस्तै- भारत, भुटान, बङ्गलादेश, मलेसिया, कतार, साउदीअरब, अमेरिका, जापान, बेलायतलगायत मुलुकहरूमा बिक्रीवितरण पनि भइआएको छ । साथै, विश्वका प्रसिद्ध पुस्तकालयहरूले समेत यस प्रकाशनले उत्पादन गरेका महŒवपूर्ण पुस्तकहरू तथा अन्य पाठ्यसामग्रीहरू आफ्नो पुस्तकालयको सङ्ग्रहका रूपमा राख्न खरिद गरिआएको सन्दर्भसमेत विशेष उल्लेखनीय रहेको छ ।

यस प्रकाशनले भावी लक्ष्यका रूपमा नेपाल र नेपालीहरूका पहिचानमा विशेष योगदान पुऱ्याउने र नेपालीहरूको राष्ट्रिय भावनालाई अगाडि बढाउँदै पाठकको अभिरुचिअनुसार विभिन्न तह र विषयका स्तरीय र उपयोगी पाठ्यसामग्रीहरू प्रकाशित गर्दै लाने लक्ष्य राखेको छ । यसरी समग्र नेपाल र नेपाली र राष्ट्रको योगदान पुऱ्याउन निजी क्षेत्रबाट स्थापित भएको यस संस्थाले आफूलाई निरन्तर रूपमा अगाडि बढाउने सोच बनाएको छ । यस संस्थाले नेपालमा रहेका प्राग्ऐतिहासिक पक्षका विविध सामग्रीहरू खोज, अनुसन्धान र अन्वेषण गर्नका लागि विभिन्न सक्षम व्यक्तिहरूलाई अगाडि बढाउन र प्रकाशमा ल्याउने काम गर्दै आएको छ । यसले हिमवत्खण्डमा रहेका समग्र पक्षहरूलाई खोज गरेर तिनीहरूको प्रकाशन गरी सम्पूर्ण पक्षबाट अगाडि बढ्न तत्पर भएको देखिन्छ । त्यसैले नेपाली भाषा र साहित्यको सेवाका साथै समग्र पक्षलाई समेट्दै लग्ने यस संस्थाको लक्ष्य रहेको बुझिन्छ ।

१.४ समस्याकथन

विद्यार्थी पुस्तक प्रकाशनले उत्पादन गरेका विभिन्न क्षेत्र र तहका पाठक उपयोगी थुप्रै विषय र शीर्षकका पाठ्यसामग्रीहरूको उत्पादनमा के कस्तो योगदान पुऱ्याइरहेको छ ? यसै विषयमा केन्द्रित रही विद्यार्थी पुस्तक प्रकाशनका अध्ययन-अनुसन्धान कार्य भएको नपाइएको परिप्रेक्ष्यमा यसै विषयलाई मूल समस्याका रूपमा केन्द्रित गरी बुँदागत रूपमा विविध समस्याहरूको पहिचान गरिएको छ, ती निम्नानुसार छन् -

(क) नेपाली भाषा र साहित्यका पुस्तक प्रकाशनपरम्परामा विद्यार्थी पुस्तक प्रकाशनले पुस्तक प्रकाशनमा केकस्तो विविधता ल्याएको छ ?

(ख) विद्यार्थी पुस्तक प्रकाशनले प्रकाशित गरेका नेपाली भाषा र साहित्यका क्षेत्रमा केकस्ता रचनाहरू प्रकाशित गरेको छ ?

(ग) विद्यार्थी पुस्तक प्रकाशनद्वारा प्रकाशित रचना केकति स्तरीय छन् ?

प्रस्तुत शोधपत्रमा उपर्युल्लिखित प्रमुख समस्याहरूमा केन्द्रित रही ती समस्याहरूको समाधान खोज्ने प्रयास गरिएको छ ।

१.५ शोधकार्यका उद्देश्य

उपर्युक्त समस्याहरूमा केन्द्रित रही प्रस्तुत शोधकार्यका निम्नलिखित उद्देश्यहरू निर्धारण गरिएका छन् -

(क) पुस्तक प्रकाशनपरम्परामा विद्यार्थी पुस्तक प्रकाशनले प्रकाशित गरेका नेपाली भाषा र साहित्यका पुस्तकहरूको विविधता केलाउनु,

(ख) विद्यार्थी पुस्तक प्रकाशनले प्रकाशित गरेका नेपाली भाषा र साहित्यका पुस्तकहरूको विधागत वर्गीकरण गरी प्रकाश पार्नु,

(ग) विद्यार्थी पुस्तक प्रकाशनद्वारा प्रकाशित कृतिहरू केकति स्तरीय छन् ? तिनीहरूको मूल्याङ्कन गरी निष्कर्ष दिनु ।

यिनै उद्देश्यहरूमा केन्द्रित रही प्रस्तुत सोधपत्र तयार पारिएको छ ।

१.६ पूर्वकार्यको समीक्षा

कुनै पनि भाषा र साहित्यको विकासमा पुस्तक प्रकाशनको भूमिका अत्यन्तै महŒवपूर्ण रहन्छ । नेपालमा पुस्तक प्रकाशनको खोजी गर्दा मोतीराम भट्टको समय (वि.सं. १९४१) देखि भएको पाइन्छ । त्यसबेलादेखि हालसम्मको इतिहास अध्ययन गर्ने हो भने धेरै प्रकाशन संस्था देखापरिसकेका छन् । यस्ता संस्थाहरूको विकास हुने क्रममा सरकारी, गैरसरकारी र निजी स्तरका प्रकाशन संस्थाहरू स्थापना हुँदै गएको पाइन्छ । तिनै संस्थाहरूको हारमा निजी स्तरबाट स्थापित भएको संस्थाका रूपमा विद्यार्थी पुस्तक प्रकाशन पनि देखापरेको छ । हालसम्म नेपालमा धेरै सङ्ख्यामा पुस्तक प्रकाशन संस्थाहरू देखापरे पनि प्रकाशन संस्थाले प्रकाशन गरेका पुस्तकहरूका बारेमा अध्ययन गर्ने खास किसिमको परम्परा बसेको पाइँदैन । त्यसै क्रममा विद्यार्थी पुस्तक प्रकाशनका बारेमा पनि अध्ययन अनुसन्धान भएको पाइँदैन । त्यसैले यस शोधकार्यको पूर्वाध्ययनको अध्ययनमा छापाखानाका बारेमा अध्ययनहरूलाई मोटामोटी आधारमा बनाउनुबाहेक अर्को विकल्प देखिँदैन । त्यसकारण यसबारे भएका पूर्व कार्यहरूलाई निम्नानुसार प्रस्तुत गरिन्छ -

मोतीराम भट्टले भानुभक्तले लेखेका तर अप्रकाशित रहेका रामायणका सात काण्डमध्ये बालकाण्ड

(वि.सं. १९४१) लाई प्रकाशनमा ल्याएको पाइन्छ । त्यस्तै उनले भानुभक्तका सातै काण्ड (वि.सं.

१९४४) लाई प्रकाशित गर्नुका साथै भानुभक्तको सच्चा जीवनचरित्र (१९४८) पनि प्रकाशित गरेको उल्लेख 'मोतीग्रन्थावली' (वि.सं. १९४१) मा रमा शर्माले गरेकी छिन् ।

चिरञ्जीवी शर्मा (वि.सं. १९५८ वैशाख २४ गते सोमवार र बिहीवार) ले सम्पादन गरेको 'गोरखापत्र' (साप्ताहिक) पत्रिकामा नेपाली भाषा र साहित्यका लेखकहरूका लेखहरू छापिएपछि छापाखानाको इतिहासमा नयाँ आयाम थपिएको पाइन्छ । तर त्यतिखेर उक्त पत्रिकामा पुस्तक नै प्रकाशित भएको भने पाइँदैन ।

वि.सं. १९५८ मा तत्कालीन राणा प्रधानमन्त्री देवशम्शेरले नेपाली भाषा र साहित्यलाई फैलाउने नीति लिएका कारण केही शैक्षिक संस्थाहरू स्थापना हुनु र गोरखापत्र जस्तो पत्रिकालाई तत्कालीन अवस्थामा सहज बनाएर पत्रपत्रिका र शिक्षा क्षेत्रमा केही योगदान दिएको पाइन्छ । उनले त्यतिखेर खुलेका शैक्षिक संस्थाहरूमा नेपाली भाषाका माध्यमबाट शिक्षा दिलाउने निर्णय गरेका थिए ।

नेपाली भाषा र साहित्यका उपासक जयपृथ्वीबहादुर सिंहले नेपाली भाषाबाट सम्पूर्ण नेपालीलाई शिक्षा दिनुपर्छ भनेर वि.सं. १९५७ तिर कलकत्ताबाट आफैंले हाते प्रेस किनेर ल्याई आफ्नै देशमा पुस्तक प्रकाशन गर्ने व्यवस्था मिलाएको पाइन्छ । उनी स्वयं लेखक र प्रकाशन दुवै भएको कुरा दयाराम श्रेष्ठ र अन्य सम्पादक रहेको कक्षा १० को 'नेपाली पुस्तक' (२०६०) मा उल्लेख गरिएको छ ।

ग्रीष्मबहादुर देवकोटाको 'नेपालको छापाखाना र पत्रपत्रिकाको इतिहास' (२०२४) शीर्षक पुस्तकमा नेपालमा छापाखाना कहिलेदेखि सुरु भयो र त्यो छापाखानाले प्रकाशित गरेका नेपाली भाषाका पठनीय सामग्रीहरू कुनकुन हुन् ? नेपाली भाषामा प्रकाशित पहिलो पत्रिका कुन हो ? र साहित्य र साहित्यइतर गरी नेपाली पत्रपत्रिकाको इतिहास केकस्तो रहेको छ भन्ने विषयमा प्रकाशन पारिएको भए पनि नेपाली भाषा र साहित्यका पुस्तक प्रकाशनसम्बन्धी कुनै उल्लेख गरेको पाइँदैन ।

शरद्चन्द्र शर्मा भट्टराईको 'खोजी अनि व्याख्या' (वि.सं. २०५६) शीर्षक पुस्तकमा नेपाली भाषाका प्राचीन केही लेख्य सामग्रीहरूका बारेमा चर्चा गरिएको छ । तर ती प्राचीन नेपाली सामग्रीहरूको प्रकाशन गर्नमा यस अनुसन्धानात्मक पुस्तकमा कुनै चर्चा गरिएको पाइँदैन ।

विनोद खनालको 'नेपाली साहित्यको सम्वर्द्धनमा साझा प्रकाशनको योगदान' (वि.सं. २०६१) शीर्षकको अप्रकाशित शोधपत्रमा साझा प्रकाशनको स्थापना तथा यसको गतिविधिका बारेमा संक्षिप्त अध्ययन गरेको पाइन्छ । यस शोधपत्रमा उनले साझा प्रकाशनको इतिहाससम्बन्धी केही तथ्य उद्घाटन मात्र गरेका छन् । त्यस शोधपत्रमा उनले पुस्तक प्रकाशन संस्थाहरूका साथै विद्यार्थी पुस्तक प्रकाशनका बारेमा पनि कुनै उल्लेख गरेको पाइँदैन ।

केदारमणि पौड्यालको ˝नेपाली बालसाहित्यमा रत्न पुस्तक भण्डारको योगदान’ (वि.सं. २०६३) शीर्षकको अप्रकाशित शोधपत्रमा बालसाहित्यको विकासमा रत्न पुस्तक भण्डार (वि.सं. २००३) ले आफ्नो स्थापना कालदेखि नै महŒवपूर्ण योगदान पुऱ्याएको कुरा उल्लेख गरेका छन् । उनले रत्न पुस्तक भण्डारबाट प्रकाशित भएका नेपाली भाषा र साहित्यका पुस्तकहरूलाई विधागत ढङ्गबाट वर्गीकरण गरेर अध्ययन गरेका छैनन् । त्यसै गरी पुस्तक प्रकाशन संस्थाहरूका बारेमा र विद्यार्थी पुस्तक प्रकाशनका बारेमा कहीँ कतै चर्चा गरेको पाइँदैन ।

दयाराम श्रेष्ठले लेखेको ˝नेपाली साहित्यका केही पृष्ठ’ (वि.सं. २०६३) शीर्षक पुस्तकमा नेपाली भाषाका प्राचीन सामग्रीका साथै नेपाली साहित्यको इतिहासमा केही उल्लेख गरिएको पाइए पनि यस पुस्तकमा पुस्तक प्रकाशनपरम्पराका बारेमा कुनै उल्लेख गरिएको पाइँदैन ।

दयाराम श्रेष्ठले नेपाली स्नातक तहको आठौं पत्रको पाठ्यक्रमको प्रयोजनको निम्ति तयार पारेको ˝साहित्यको इतिहास : सिद्धान्त र सन्दर्भ’ (वि.सं. २०६५) शीर्षक पुस्तकमा नेपाली भाषाका प्राचीन सामग्रीहरूदेखि वर्तमान साहित्यको विधागत सन्दर्भसम्मको संक्षिप्त रेखाङ्कन गरिएको छ । त्यसै गरी उक्त पुस्तकमा नेपाली भाषाका पुस्तक प्रकाशन र प्रकाशन संस्थाहरूका बारेमा सामान्य रूपमा चियो चर्चो गरिएको भए पनि विस्तृत रूपमा प्रकाशनका बारेमा कुनै उल्लेख गरिएको छैन ।

उपर्युक्त सन्दर्भमा नेपाली भाषा र साहित्यका पुस्तक प्रकाशनपरम्परामा त्यति धेरै चर्चा परिचर्चा गरिएको पाइँदैन । केवल प्राचीन लिखित सामग्रीहरूको चर्चा परिचर्चा गरिएका ग्रन्थहरूको सङ्ख्या थुप्रै भए पनि मुद्रण वा प्रकाशन गरिएका सामग्री भने धेरै कम रहेका छन् । प्रस्तुत शोधकार्यका निम्ति चयन गरिएको विद्यार्थी पुस्तक प्रकाशनका बारेमा कुनै पनि शोधकर्ता, समीक्षक, अनुसन्धानकर्ता, इतिहासकार, स्वतन्त्र लेखकबाट सो पुस्तक प्रकाशन संस्थाका बारेमा चियो चर्चासम्म पनि गरेको नपाइएको हुनाले प्रस्तुत शीर्षकमा शोधकार्य गर्ने प्रयत्न गरिएको हो ।

१.७ शोधकार्यको औचित्य

लेखकहरूले आफ्नो रुचिअनुसारका विषयक्षेत्रमा पुस्तकहरू रचना गर्ने गर्छन् । लेखकहरूले लेखेका कृतिहरू प्रकाशकहरूले प्रकाशन गरी बजारीकरणको माध्यमबाट पाठकका हातहातमा नपुऱ्याउने हो भने लेखकको भूमिका गौण हुनजान्छ । त्यस्तै लेखकका कृतिहरू प्रकाशमा नआउने हुन् भने ती कृतिहरू लेखिनुको कुनै औचित्य नहुन सक्छ । त्यसैले नेपालमा निजी तहबाट खुलेका प्रकाशन व्यवसायीहरूमध्ये विद्यार्थी पुस्तक प्रकाशनको आफ्नै महŒव र विशेषता रहेको सन्दर्भमा यस पुस्तक प्रकाशनले पुऱ्याएको योगदानको सन्दर्भमा शोधकार्य गर्नु औचित्यपूर्ण देखिन्छ ।

१.८ शोधकार्यको सीमाङ्कन

यस शोधकार्यमा पुस्तक प्रकाशन परम्परामा विद्यार्थी पुस्तक प्रकाशनद्वारा प्रकाशित भएका नेपाली भाषा र साहित्यसम्बन्धी पुस्तकहरूको मात्र अध्ययन गरिएको छ ।

१.९ शोधविधि

प्रस्तुत शोधपत्रको शीर्षक नेपाली भाषा र साहित्यका पुस्तक प्रकाशनपरम्परामा विद्यार्थी पुस्तक प्रकाशनको योगदान रहेकाले त्यसका लागि आवश्यक पर्ने सामग्री सङ्कलनका क्रममा मुख्यतः पुस्तकालयीय अध्ययन पद्धति र क्षेत्रीय अध्ययन पद्धतिको प्रयोग गरिएको छ । साथै, आवश्यकताअनुसार विषय-विशेषज्ञहरूसँग सम्पर्क गरिएको छ । त्यसै गरी पुस्तक प्रकाशनका सिलसिलामा विद्यार्थी पुस्तक प्रकाशनका प्रमुख श्री शान्त गौतम र अन्य पदाधिकारीहरूसँग शोध, खोज, छलफल र अन्तर्वार्ता लिइएको छ ।

१.१० शोधपत्रको रूपरेखा

प्रस्तुत शोधपत्रको स्वरूप र संरचनालाई व्यवस्थित रूपमा प्रस्तुत गर्नका निमित्त पाँच परिच्छेदमा विभाजन गरिएको छ :

परिच्छेद	शीर्षक
१.	शोधपरिचय
२.	नेपालमा पाठ्यसामग्री निर्माण/प्रकाशनको पूर्व आधुनिक काल
३.	नेपाली भाषा र साहित्यसम्बन्धी पुस्तक प्रकाशनको आधुनिक काल
४.	नेपाली भाषा र साहित्यका पुस्तक प्रकाशनपरम्परामा विद्यार्थी पुस्तक प्रकाशनको योगदान
५.	उपसंहार
	सन्दर्भविवरण

प्रस्तुत शोधपत्रको परिच्छेद एकमा शोधपरिचय रहेको छ । परिच्छेद दुईमा नेपालमा पाठ्यसामग्री निर्माण/प्रकाशनको पूर्व आधुनिक काल रहेको छ । परिच्छेद तीनमा नेपाली भाषा र साहित्यसम्बन्धी पुस्तक प्रकाशनको आधुनिक काल समावेश गरिएको छ । त्यसै गरी परिच्छेद चारमा

नेपाली भाषा र साहित्यका पुस्तक प्रकाशनपरम्परामा विद्यार्थी पुस्तक प्रकाशनको योगदान रहेको छ । परिच्छेद पाँचमा उपसंहार दिइएको छ । अन्तमा विद्यार्थी पुस्तक प्रकाशनका क्रममा सन्दर्भसामग्री सूची र शोधकार्य गर्न सकिने अन्य सम्भावित शीर्षकहरू दिइएको छ ।

परिच्छेद - दुई

नेपालमा पाठ्यसामग्री निर्माण/प्रकाशनको पूर्व आधुनिक काल

परिच्छेद - दुई

नेपालमा पाठ्यसामग्री निर्माण/प्रकाशनको पूर्व आधुनिक काल

२.१ परिचय

विश्वपरिवेशमा पाठ्यसामग्रीको मुद्रणपरम्परा अध्ययन गर्दा तेह्रौं शताब्दीतिर जर्मनमा आविष्कार भएका सामग्रीहरूको प्रारम्भिक रूपसम्म पुग्न सकिन्छ । नेपाली परिप्रेक्ष्यमा भन्ने हो भने देवनागरीमा लेखिएका पुराना सामग्रीहरू विक्रमको चौधौं शताब्दीपछिका मात्र भेटिएका छन् । जुम्लाको सिञ्जादरामा नेपाली भाषाको उत्पत्ति भएदेखि नेपाली पाठ्यसामग्रीको खोज गर्नुपर्ने हुन्छ ।[१] भाषा विकासको प्रारम्भिक अवस्थामा अभिव्यक्ति विस्तार नभएको हुनाले पाठ्यसामग्रीहरू उत्पादन भएका थिएनन् । नेपाली भाषा कथ्य रूपमा प्रचलनमा आएदेखि हालसम्मको अवस्थितिको अवलोकन गर्दा यस भाषाले साहित्य, संस्कृति, ज्ञानविज्ञानका विविध क्षेत्रमा उच्चस्तरीय कृतिहरूको सृजना, अनुसन्धान र प्रकाशनबाट यस क्षेत्रमा विशिष्ट उपलब्धि प्राप्त गरिसकेको बुझिन्छ ।[२]

२.२ नेपाली भाषामा पाठ्यसामग्रीको उत्पादन

खस भाषाको रूपमा नेपाली कथ्य भाषाको विकास हुँदै गएपछि मानिसहरूले त्यसलाई विस्तार गर्ने माध्यमको खोजी गर्न थालेको पाइन्छ । भाषाको विस्तारित रूप नै विषयवस्तुको प्रारूपका रूपमा लिन सकिन्छ । जुम्लाको सिञ्जादरामा उत्पत्ति भएको खस भाषामा एघारौं शताब्दीपछि मात्र लेखिएका ऐतिहासिक सामग्रीहरू भेटिएका छन् । यो भाषा उत्पत्ति हुनेवित्तिकै विषयवस्तुका रूपमा विस्तारित भएको पाइँदैन । नेपाली भाषाको उत्पत्ति भएको धेरै शताब्दीपछि मात्र यस भाषाले विषयवस्तुको रूप लिन खोजेको हो । प्रारम्भमा यो भाषा व्यावहारिक बोलीका रूपमा वा कथ्य रूपमा सीमित रहेको थियो । यसलाई निम्न तालिकामा प्रस्तुत गर्न सकिन्छ :

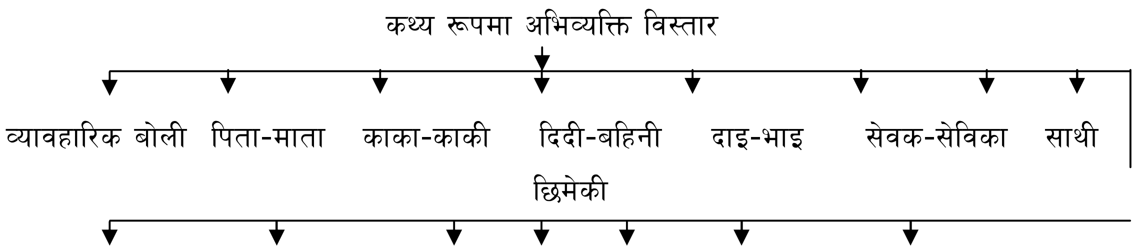

---

१ z/b\rGb| zdf{ e§/fO{ / cGo, ;Dkf= k|frLg uB, nlntk'/ M ;femf k|sfzg, @)$&, k[= #–^ .

२ z/b\rGb| zdf{ e§/fO{, vf]hL clg JofVof, sf7df8f}+ M g]kfn /fhsLo k|1f k|lti7fg, @)%^, k[= ^%–^& .

हाटबजार विद्यालय/क्याम्पस अस्पताल होटेल कार्यालय घाट/शोक अध्ययन/प्राध्यापन

समय र सन्दर्भअनुसार अभिव्यक्तिहरू अलगअलग हुन्छन् । जस्तै : -

अभिव्यक्ति

हार्दिक बौद्धिक

सैद्धान्तिक विषयक

स्नेह विषयक माया विषयक

साहित्य दर्शन (षड्दर्शन) व्याकरण ज्योतिष धर्मशास्त्र पुराण-इतिहास मीमांसा (पूर्वमीमांसा, उत्तरमीमांसा)

आधुनिक सैद्धान्तिक बोली

भौतिकविज्ञान चिकित्साविज्ञान रसायनविज्ञान भाषाविज्ञान इतिहास/भूगोल राजनीतिशास्त्र

अर्थशास्त्र

जनसङ्ख्या साहित्य ग्रामीण विकास समाजशास्त्र मानवशास्त्र सामान्यज्ञान प्रहराहरू परराष्ट्र

प्रशासन

राजस्व प्रशासन लेखा प्रशासन क्याम्पस प्रशासन विद्यालय प्रशासन यातायात प्रशासन

पुस्तकालय प्रशासन सरसफाइ प्रशासन प्रकाशन प्रशासन वितरण प्रशासन गृह प्रशासन

जलस्रोत प्रशासन

२.२.१ शिक्षित र अशिक्षित दुवै पक्षको निर्णयात्मक बोली वा अभिव्यक्ति

मानवजातिको उत्पत्तिदेखि नै सक्षम, शिक्षित अथवा केही जानेका र नजानेका व्यक्तिबीच अन्तर हुने गर्दथ्यो । केही जानेका व्यक्तिलाई सक्षम व्यक्तिका रूपमा लिइन्थ्यो भने नजानेका व्यक्तिलाई समाजका उच्च तहका मानिसले उचित मार्ग निर्देशन गर्दथे । त्यसैले त्यसै समयदेखि जान्ने मान्छेले ढुंगामा, भित्तामा कुँदेका अक्षरहरू, केही रेखाहरू, चित्रहरू हामीले अहिले पनि अध्ययन गर्न पाउँछौं । यसबाट प्राचीन युगका मानिसको अभिव्यक्ति क्षमताको बारेमा अध्ययन र अनुसन्धान गर्ने मौका पाउँछौं र हाम्रा आधार सामग्रीहरू हुने गरेका छन् ।

शिक्षित र अशिक्षित दुवै पक्षको निर्णयात्मक बोली वा अभिव्यक्ति

न्यायप्रशासन　　　　प्रहरीप्रशासन　　　　रक्षाप्रशासन

२.३ प्राथमिक कालीन साहित्य

वि.सं. १८२६ मा सुवानान्ददासले पृथ्वीनारायण शीर्षक कविता रचना गरेका थिए । यो कविता पृथ्वीनारायण शाहको जीवनमा आधारित छ । त्यसैले यो स्तुतिपरक कविता हो ।[३] यसभन्दा पहिले नेपाली भाषामा सृजनात्मक कविताको रचना भएको पाइएको छैन । सुवानान्ददासको उपर्युक्त कविताको रचनापछि पृथ्वीनारायण शाहका दरवारिया पण्डित शक्तिवल्लभ अर्ज्यालको तनहुँ भकुण्डो, उदयानन्द अर्ज्यालको बहादुरशाह वर्णनम्, पृथ्वीन्द्रोदय (महाकाव्य), कुलवर्णन कविता, वेताल पच्चीसी (खण्डकाव्य), राधावल्लभ अर्ज्यालको साँढ्याको कवित् १, २ र अज्ञात साँढ्याको कवित् ३, सुन्दरानन्द बाँडाको आशानदी, परदेशी कवि गुमानी पन्तको धन्य गोरखाली राजा जस्ता कविताहरू वीर कालीन समयमा रचना गरिएका मौलिक उपलब्धिहरू हुन् ।

वि.सं. १८७२ मा नेपाल र इस्ट इन्डिया कम्पनीका बीच सुगौली सन्धि भएपछि नेपाली कविहरूले नेपाली भाषामा वीरहरूलाई हौसला प्रदान गर्ने मौलिक कविताहरू लेख्न छोडे । यो सुगौली सन्धिमा गजराज मिश्र र चन्द्रशेखर पाध्याले आफ्नो स्वार्थका लागि हस्ताक्षर गरेपछि नेपालको राजनीतिक एकीकरणको जोश मात्र सेलाएको नभएर मौलिक कविता सिर्जना गर्ने क्रम पनि टुट्न गएको देखिन्छ । त्यसपछि नेपाली भाषामा कविता रचना गर्ने कविहरू भक्तिसाहित्यको रचनातर्फ प्रवृत्त हुन थाले । भक्तिसाहित्यमा कविता रचना गर्ने कविहरूले मौलिकतालाई भन्दा संस्कृत भाषामा निबद्ध श्रीमद्भागवत महापुराणमा लेखिएका श्रीकृष्णकार गुणानुवादलाई नेपाली भाषामा अनुवाद गर्नेतर्फ अभिरुचि लिन थाले । यसरी प्राथमिक कालमा देखापरेका साहित्यमध्ये कृष्णभक्ति धाराका कविताहरूमा मौलिकताको अभाव देखिएजस्तै रामभक्ति धारामा उदाएका रघुनाथ भट्ट पोखर्‍याल, भानुभक्त आचार्यका काव्यकृतिहरूमा वाल्मिकी प्रणीत अध्यात्म रामायणको कथावस्तुलाई नेपाली भाषामा भिœयाइएको भए पनि उनीहरूको काव्यात्मक शैलीमा मौलिकता भेटिन्छ । उनीहरूले नेपालीहरूको मौलिक चिन्तनलाई आत्मसात् गरेर काव्यकृतिहरूको रचना गरेका हुनाले प्रत्येक व्यक्तिले उनीहरूका काव्यकृतिहरू अभिरुचिपूर्वक पढ्न सकेका हुन् । रामभक्ति धाराका रघुनाथ भट्ट र भानुभक्तका काव्यकृतिमध्ये रघुनाथ भट्टको सुन्दरकाण्ड रामायण आफ्नो समयमा चर्चित कृति थियो । भानुभक्तको रामायण चर्चामा नआउन्जेल रघुनाथ भट्टको रामायणको विशेष प्रसिद्धि रहेको बुझिन्छ ।[४]

---

[३] O{Zj/ a/fn, ;Dkf= ;okqL, nlntk'/ M ;femf k|sfzg, @)!#, k[= &) .

[४] z/b\rGb| zdf{ e§/fO{, vf]hL clg JoVof, sf7df7f}+ M g]/fk|k|, @)%^, k[= ! .

यसरी संवत् १०३८ को अभिलेखदेखि भानुभक्तको युगसम्म आइपुग्दा नेपाली भाषामा तयार पारिएका पाठ्यसामग्रीहरू मुद्रण गर्ने उपकरणहरू स्थापित हुन सकेको पाइँदैन । वास्तविक रूपमा अध्ययन गर्ने हो भने प्राथमिक कालको उत्तरार्द्ध चरणमा नेपाली भाषामा लेखिएका पाठ्यसामग्रीहरू मुद्रण गर्नेतर्फ केही सकारात्मक कदमहरू चालिएको पाइन्छ ।

२.४ प्राथमिक कालमा पाठ्यसामग्री प्रकाशन

नेपाली भाषा र साहित्यको इतिहासमा प्राथमिक काललाई यथार्थतः प्रारम्भिक अथवा सुरुको चरणका रूपमा लिन सकिन्छ । पृथ्वीनारायण शाहको राजनीतिक उदयहुनुभन्दा पहिले नेपाली भाषामा लेखिएका सामग्रीहरूको अध्ययन गर्दा सिर्जनात्मक साहित्यिक रचनाहरू भेटिँदैनन् । त्यस समयमा राजामहाराजाहरूले राखेका दानदाताव्यसम्बन्धी अभिलेखहरू, संस्कृत भाषामा लेखिएका ग्रन्थरत्नहरूलाई नेपाली भाषामा गरिएका टीका र अनुवाद ग्रन्थहरूको बाहुल्य रहेको पाइन्छ भने सम्वत् १५५० मा करवीर रावलले लेखेको भनिएको राजा गगनीराजको यात्रा तथा सम्वत् १६६३ को वेनामी, रामशाहको जीवनी सिर्जनात्मक कृतिका रूपमा देखापरेका भए पनि उपर्युक्त कृतिहरूमा सिर्जनात्मक पक्षको अधिकता पाइँदैन । वर्णनात्मक पक्षको मात्र अधिकता रहेको छ । त्यसैले वि.सं. १८२६ भन्दा पहिले नेपाली भाषामा सिर्जनात्मक साहित्यिक कृतिहरूको अभाव महसुस हुन्छ । १८२६ मा सुवानन्द दासले पृथ्वीनारायण शीर्षक कविता सिर्जना गरेपछि नेपाली कविता परम्परामा नयाँ आयाम प्रारम्भ भएको हो । सुवानन्द दास, शक्तिवल्लभ अर्ज्याल, उदयानन्द अर्ज्याल, राधावल्लभ अर्ज्याल, गुमानी पन्त, वीरशाली पन्तजस्ता वीरकालका कवि लेखकहरूका साथै भक्तिकालका विशिष्ट कवि व्यक्तित्वहरू जस्तैः इन्दिरस, विद्यारण्यकेशरी, वसन्त शर्मा, यदुनाथ पोखरेल, पतञ्जली गजुरेल, हीनव्याकरणी विद्यापति, रघुनाथ भट्ट पोखरेल, भानुभक्त आचार्य, स्वामी शशीधर, अगम दिलदास, सन्तज्ञान दिलदास, शक्तिमाता योगमाया आदि थुप्रै प्रतिभाहरूले आफ्ना महŒवपूर्ण गद्य र पद्य शैलीका कृतिहरूको सिर्जना गरेका भए पनि उनीहरूको जीवनकालमा ती कृतिहरू प्रकाशनमा आउन सकेनन् । कवि लेखकहरूको देहान्त भएको धेरै वर्षपछि मात्र अनुसन्धानकर्ता मोतीराम भट्ट, शम्भुप्रसाद ढुङ्गेल, सूर्यविक्रम ज्ञवाली, योगी नरहरिनाथ, बालकृष्ण पोखरेल, कमलमणि दीक्षित, शरद्चन्द्र भट्टराई, घटराज भट्टराईजस्ता व्यक्तित्वहरूको साहस, जागर र उत्साहबाट नेपाली साहित्यको प्राथमिक कालका अभिलेख, वाङ्मय ग्रन्थहरू तथा सिर्जनात्मक ग्रन्थहरूको प्रकाशन भएको पाइन्छ । यसबाट नेपाली साहित्यको इतिहास अगाडि बढ्दै गएको छ ।[छ]

पाठ्यसामग्रीको अभाव

↓

[५] bof/fd >]i7, g]kfnL ;flxTosf s]xL k[i7, nlntk'/ M ;femf k|sfzg, @)#@, k[= &–!$.

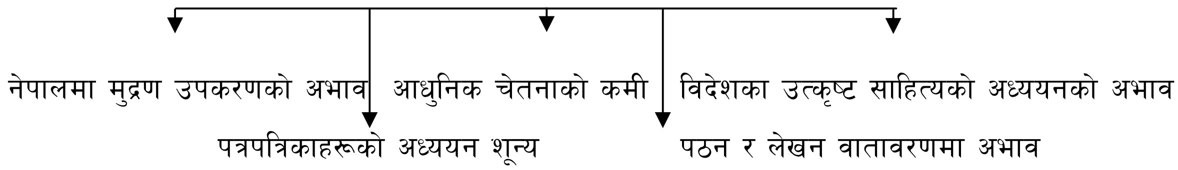

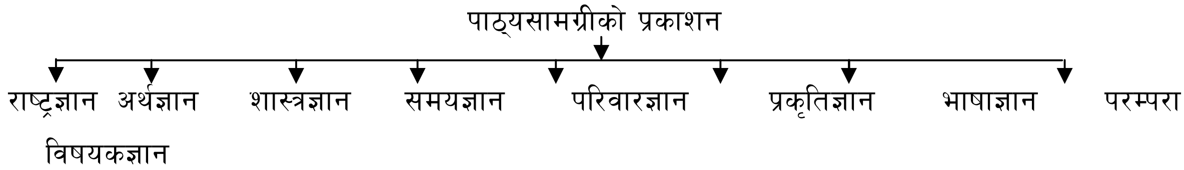

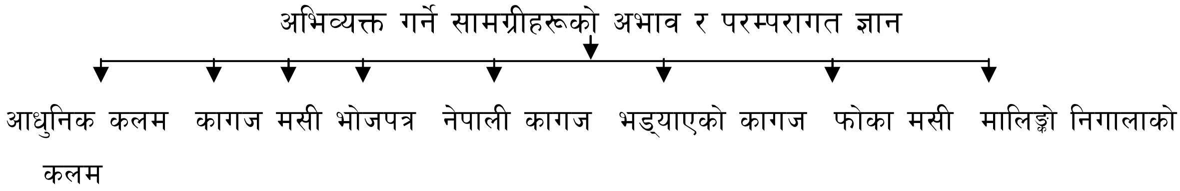

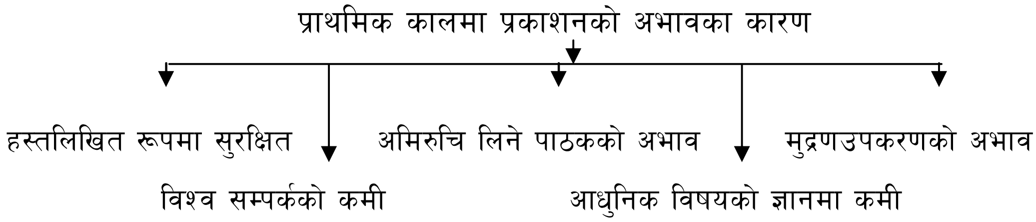

२.५ प्राचीन पाठ्यसामग्रीका स्रोतहरू

नेपाली भाषामा प्राचीन लेखकहरूले तयार पारेका आफ्ना अमूल्य कृतिहरूलाई पाठकहरूसमक्ष ल्याउने माध्यम थिएन । त्यस्तो अवस्थामा लेखकका कृतिहरूलाई प्रतिलिपि गरेर वा सारेर पढ्न अभिरुचि भएका मानिसहरूले घरघरमा लगेर पढ्दथे । यस प्रकारका पाठ्यसामग्रीहरू अझै पनि राष्ट्रिय अभिलेखालय, राष्ट्रिय पुस्तकालय, केशर पुस्तकालय, डिल्लीरमण कल्याणी रेग्मी पुस्तकालय, त्रिभुवन विश्वविद्यालय केन्द्रीय पुस्तकालय कीर्तिपुर, सफूधुपुजस्ता शिक्षण तथा अभिलेखालयहरूमा प्राचीन सामग्रीहरू अध्ययन गर्ने मौका पाइन्छ । सफूधुपुमा नेपाली भाषामा लेखिएका सामग्रीहरू नभेटिए पनि प्राचीन नेवारीभाषामा लेखिएका प्राचीन सामग्रीहरूलाई सुरक्षित साथ राखिएका छन् । यसरी प्राचीन नेपाली, नेवारी, मैथिली आदि भाषामा लेखिएका प्राचीन हस्तलिखित सामग्रीहरूका संरक्षक स्रोतहरू नेपालमा अझै पनि सुरक्षित रहेका छन् । त्यहाँ रहेका हस्तलिखित सामग्रीहरूको अध्ययन गरेर सम्वत् १०३८ भन्दा पहिले र पछि मुद्रणपछि मुद्रित भएर प्रकाशमा नआएका सामग्रीहरूको लेखनकला, भाषिक शुद्धता, शैलीगत आकर्षकता र प्रस्तुतीकरणगत नवीनता केकस्तो रहेछ भन्ने कुरा थाहा पाउन सकिन्छ । प्राचीन नेपाली

सामग्रीहरूको अध्ययन गर्ने तिनीहरूको भाषिक स्तर र शैलीगत नवीनता छुट्याएर अध्ययन गर्ने शोधार्थी /विद्वान्हरूका निम्ति उपर्युक्त क्षेत्रहरू महŒवपूर्ण अध्ययनीय स्थल हुन सक्छन् ।[८]

२.६ पाठ्यसामग्रीको मुद्रण प्रारम्भ

संसारका मानिसले क्रमिक रूपमा वैज्ञानिक उपकरणहरूको आविष्कार गर्दै गएपछि मुद्रणका क्षेत्रमा पनि नयाँ नयाँ आविष्कार र प्रयोगहरू गर्दै गएको पाइन्छ । सबभन्दा पहिले चीनका ती आदिम प्राविधिज्ञ र वैज्ञानिकहरूले सन् ६५१ मा मुद्रणकलाको आविष्कार गरेका थिए । मुद्रणकलाका आदिम आविष्कारको नाम हालसम्म थाहा हुन नसके पनि उनले काठको चिप्लो टुक्रामा हतियारले कोपेर एउटा सग्लो डिजाइन तयार पारेका थिए । त्यसै डिजाइनमाथि मसी जस्तैजस्तै स्पष्ट देखिने र त्यसमा स्थायित्व पनि हुने कुनै पदार्थ पोतेर पोतिएको र त्यस पदार्थमाथि कागज राखी त्यस कागजलाई हातैले थिचेर त्यसबाट सग्लो आकारको तस्विर निकालेका थिए । इ.पू. ११२२-२५८ मा चिनिया बादशाहको वीरताको बयान कोपेको प्रमाणबाट पुष्टि हुन आउँछ । वास्तवमा मुद्रणपरम्पराको इतिहासमा यही घटनालाई मुद्रणको पहिलो प्रभाव मान्ने गरिएको छ ।

यसरी काठमा कोपेर मुद्रित सामग्रीको आकार तयार पारेको धेरैधेरै वर्षपछि इसाको लगभग १४४४ मा पुगेरमात्र प्रयोग हुन थालेको हो । इसाको १५औं शताब्दीमा जर्मनका गुटेनवर्गले सबैभन्दा पहिले प्रेसको आविष्कार गरेका थिए । त्यस प्रेसमा टाइप अथवा अक्षरमाथि कागज राखेर त्यसलाई हात वा अरू कुनै उपकरणले थिचेर छापिन्थ्यो । यसप्रकार गुटेनवर्गले पहिलो पटक पाठ्यसामग्री छाप्ने प्रेसको निर्माण गरेको लगभग २५० वर्षपछि वेन्जामिन फ्रेकलिन भन्ने वैज्ञानिकले गुटेनवर्गले बनाएजस्तै काठको प्रेस बनाए । इ.सं. १७९८ सम्म गुटेनवर्ग र फ्रेकलिनले बनाएका काठका प्रेसमा पाठ्यसामग्री मुद्रण गर्ने परम्परा कायम थियो । यसै वर्ष १७९८ मा काठको प्रेसको नमुना हेरेर फलामे प्रेसको निर्माण भएको हो । सन् १८१६ सम्म प्रेसको फ्ल्याटको उपयोग गरी तलमाथि र माथि-तल गरिन्थ्यो । सन् १८२७ मा सबैभन्दा पहिले प्रेसको सञ्चालन भयो । यसलाई वासिङटन ह्यान्ट प्रेस भनिन्छ । त्यस्तै, सन् १८३४ मा बाफबाट सञ्चालन हुने प्रेस बनाइयो । यसलाई एडम प्रेसको नामबाट चिन्ने गरिन्छ । यसरी सन् १८१२ मा सिलिन्डर प्रेस, १८३५ मा टाइप रिवलभिङ प्रेस, १९६५ विलियम बुल्लाहकले बनाएको कागजको दुवैतिर एकैसाथ छापिने प्रेस,

---

[६] bof/fd >]i7 / df]xg/fh zdf{, g]kfnL ;flxTosf] ;+lIfKt Oltxf;, nlntk'/ M ;femf k|sfzg, @)#$, k[= #–!) .

१८७५ मा छाप्ने, कागज पट्टचाउने दुवै किसिमको मेसिनयुक्त र १८८१ मा पहिलो त्रिकोण फार्मर प्रेसको आविष्कार तथा निर्माण हुन पुग्यो । साधारण रूपबाट प्रारम्भ भएको मुद्रण प्रणाली आज आएर अत्याधुनिक अफसेट मुद्रण परम्परासम्म आइपुगेको छ । अन्यान्य विषयमा जस्तै मुद्रणका क्रममा पनि नयाँनयाँ आविष्कारहरू र प्रयोग हुँदै गएका छन् । यसबाट पाठ्यसामग्री उत्पादनमा अझ शीघ्रता र सुलभता प्राप्त हुँदै जानेछ भन्ने कुरामा आशावादी हुन सकिन्छ ।[७]

२.७ माध्यमिक कालीन पाठ्यसामग्रीका स्रोतहरू

नेपाली साहित्यको इतिहसमा माध्यमिक काल वा मध्यकाललाई उर्वरकालका रूपमा लिने गरिन्छ । प्राथमिक कालीन नेपाली साहित्यको रचना-समाप्तिपछि वि.सं. १९४० देखि मोतीराम भट्टको प्रयत्नमा माध्यमिक कालसँगै ðङ्गारिक प्रवृत्तिको प्रारम्भ भएको हो । मध्यकाल अथवा माध्यमिक काललाई पूर्वार्द्ध र उत्तरार्द्ध गरी दुई चरणमा विभाजन गर्न सकिन्छ : पूर्वार्द्ध चरण १९४० देखि १९६२को समयावधिलाई मानिएको छ भने उत्तरार्द्ध चरण १९६३ देखि १९७४ बीचको समयलाई मानिएको छ ।

माध्यमिक कालीन नेपाली साहित्यको पहिलो चरणमा नेपाली साहित्यको विस्तार र विकासमा धेरै महŒवपूर्ण कार्यहरू भएका थिए । त्यसक्रममा नेपाली साहित्यमा शृङ्गारिक प्रवृत्तिको प्रारम्भ, नेपाली जीवनीपरक समालोचना, अनुसन्धान, प्रकाशन, पुस्तक पसलको स्थापना, प्रेसको स्थापना, साहित्यिक पत्रिकाको प्रकाशन, रङ्गमञ्चीय नाट्यसाहित्यको सिर्जना आदि विविध क्रियाकलापहरूको माध्यमबाट माध्यमिक कालीन नेपाली साहित्यको पूर्वार्द्ध चरणका विशिष्ट साहित्यिक प्रतिभा मोतीराम भट्टको १९५३ सालमा देहवसान भएपछि पनि उनको साहित्यिक क्रियाकलापहरूको अनुसरण गर्दै अन्य उत्साही व्यक्तिहरूले त्यसलाई निरन्तरता दिँदै गएका थिए । त्यसक्रममा १९५५ मा साहित्यिक मासिक पत्रिकाको रूपमा सुधासागरको प्रकाशन, १९५८ वैशाख २४ गतेको मितिमा गोरखापत्र साप्ताहिक समाचारप्रधान पत्रिकाको प्रकाशन आदि इत्यादि साहित्यिक क्रियाकलापहरूको निरन्तरतालाई पहिलो चरणको महŒवपूर्ण कार्यका रूपमा लिन सकिन्छ ।[८]

यसरी नेपाली साहित्यको माध्यमिक कालको पहिलो चरणमा देखा परेका विभिन्न प्रकारका साहित्यिक पत्रिकाको निरन्तरताकै रूपमा १९६३ देखि दोस्रो चरण प्रारम्भ भएको र यसमा पनि विभिन्न व्यक्तिहरूकै प्रयत्नमा साहित्यिक पत्रिकाको प्रकाशन, मानक व्याकरणको लेखन र प्रकाशन, प्रकाशन संस्थाको स्थापना, पुस्तक प्रकाशन आदि इत्यादि कार्यहरू भएका थिए ।

---

[७] u|Lidaxfb'/ b]jsf]6f, g]kfnsf] 5fkfvfgf / kqklqsfsf] Oltxf;, nlntk'/ M ;femf k|sfzg, @)@$, k[= @^–@& .

[८] z/b\rGb| zdf{ e§/fO{, vf]hL clg JofVof, sf7df8f}+ M g]/fk|k|, @)%^, k[= &! .

बनारसमा पढ्न बसेका नेपाली विद्यार्थीहरू जस्तै - सोमनाथ सिग्देल, चक्रपाणि चालिसे आदिको प्रयत्न बनारसबाटै नेपाली भाषामा साहित्यिक पत्रिकाको रूपमा १९६३ सालमा सुन्दरी पत्रिकाको प्रकाशन भएको थियो भने १९६५ मा वनारसबाटै राममणि आचार्य दीक्षितको सम्पादनमा माधवी मासिक पत्रिकाको प्रकाशन प्रारम्भ भएको थियो । सुन्दरी, माधवी पत्रिकाले नेपाली भाषा र साहित्यको विकासमा पुऱ्याएको योगदान अत्यन्तै महŒवपूर्ण रहेको छ भने १९६७/६८ देखि १९७२ का बीचमा मच्छिन्द्रबहालमा कपडाकोठी चलाएर बसेका जोगवीरसिंह कंसाकारले आफ्नो कोठीमा आउने जोकोही शिक्षित व्यक्तिले ठूलो ढड्डामा एक श्लोक मात्र भए पनि कविता लेख्नै पर्ने नियम बसालेका थिए । यसरी कविता लेख्ने विभिन्न कवि व्यक्तित्वहरूमध्ये लेखनाथ पौड्याल, सोमनाथ सिग्देल, शम्भुप्रसाद ढुङ्गेल, राधानाथ लोहनी, चक्रपाणि चालिसे आदि थुप्रै कवि व्यक्तित्वहरूले त्यस ढड्डामा आफ्ना अमूल्य कविताहरू लेखेका छन् । त्यस ढड्डामा आफ्नो नाममा कविता लेख्ने कविहरूले गुप्ति नाममा समेत कविताहरू लेखेका थिए । गुप्ति नाममा कविता लेख्ने कविहरूमध्ये कवि लेखनाथ पौड्याल, शम्भुप्रसाद ढुङ्गेल आदिलाई प्रमुख रूपमा लिन सकिन्छ ।[९]

यसरी माध्यमिक कालीन नेपाली साहित्यको उत्तरार्द्ध चरणमा देखा परेका विभिन्न प्रकारका साहित्यिक क्रियाकलापहरूमध्ये पत्रिकाको प्रकाशन, कृति प्रकाशन पनि एक थियो । १९६९ सालमा माहिला गुरुज्यू हेमराज पाण्डेले नेपाली भाषाको मानक व्याकरणका रूपमा चन्द्रिकाको लेखन र प्रकाशनमा उनको महŒवपूर्ण योगदान रहेको थियो भने १९७० सालमा गोरखा भाषा प्रकाशिनी समितिको रूपमा प्रकाशन संस्थाको स्थापना पनि भएको थियो । यस प्रकाशन संस्थाले प्रकाशनार्थ स्वीकृत गरेका पाण्डुलिपिहरूमा मुद्रण हुने गर्दथे । १९७४ सालमा शृङ्गारिक कविता सङ्ग्रह सूक्तिसिन्धुको प्रकाशन भएको थियो । यो पुस्तक प्रकाशन भएपछि यस पुस्तकका सम्पादक श्यामजीप्रसाद अर्ज्याललाई राणाहरूले बोलाएर गाली गरेपछि वीर, रौद्र, भयानक, शृङ्गार आदि रसका प्रतिनिधि कविता सङ्ग्रह प्रकाशित गर्ने श्यामजीप्रसादको योजना त्यसै तुहिएको थियो । यसरी माध्यमिक कालीन नेपाली साहित्यको इतिहासमा पूर्वार्द्ध र उत्तरार्द्ध चरणमा प्रकाशन क्रियाकलापहरू यथेष्ट भएको पाइन्छ ।

१९७५ देखि १९९० को बीचको समयलाई १९४० साहित्यको इतिहासमा मकैपर्वका रूपमा लिने गरिन्छ । यस पर्वको असर राणाकालभरि नै परिरहेको देखिन्छ । त्यस समयमा कवि लेखकहरू आफ्ना स्वतन्त्र विचारहरू अभिव्यक्त गर्न पाउँदैनथे । मकैपर्व घटना सम्झिएका सिद्धहस्त र सिकारु कवि लेखकहरूले स्वतन्त्र रूपमा अभिव्यक्ति गर्ने क्षमतालाई नै तिलाञ्जलि दिएका थिए । लेखनाथ पौड्याल, सोमनाथ सिग्देल, कवि नरेन्द्रनाथ रिमाल, रामप्रसाद सत्याल, बालकृष्ण शमशेर जंगबहादुर राणा, माधवप्रसाद देवकोटा आदि थुप्रै प्रतिभाहरूले साहित्य सिर्जना गरेका भए पनि प्रजातान्त्रिक मूल्य र मान्यताका विचारहरू भने २००७ सालसम्म नै अभिव्यक्त हुन पाएनन् र त्यसप्रकारका स्वतन्त्र अभिव्यक्तिहरू प्रकाशन गर्ने प्रकाशनहरू पनि स्थापना हुन सकेको थिएन ।

---

[९] bof/fd >]i7, g]kfnL ;flxTosf s]xL k[i7, nlntk'/ M ;femf k|sfzg, @)#@, k[= $^–$* .

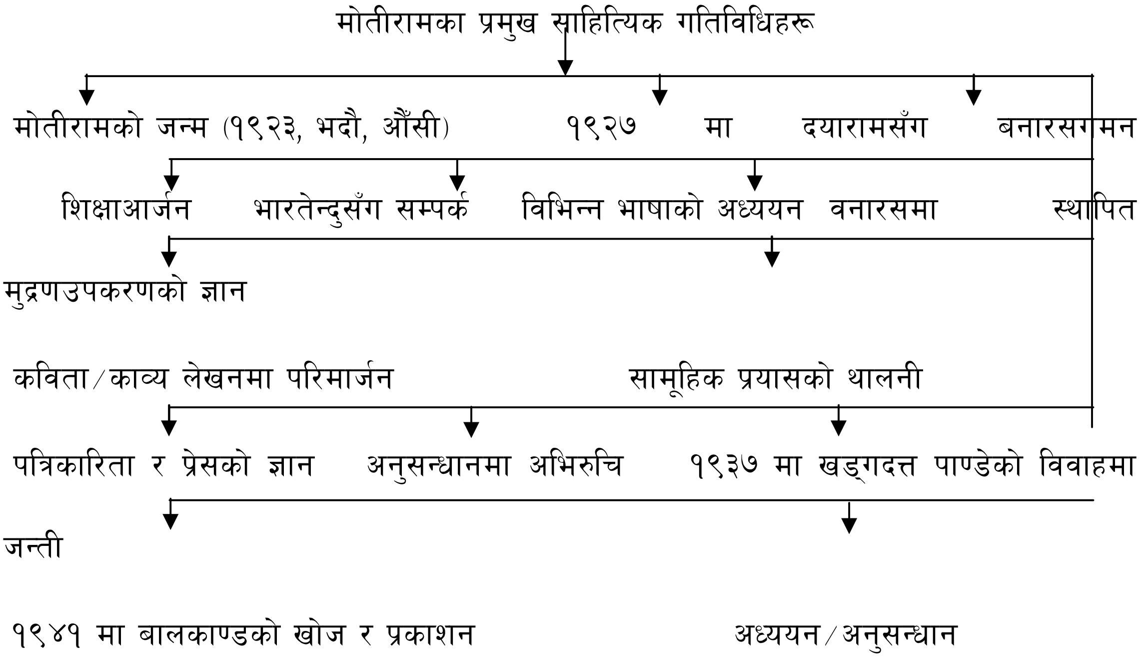

१९७० सालमा स्थापना भएको गोरखा भाषा प्रकाशिनीलाई १९८० सालमा नेपाली भाषा प्रकाशिनी समितिका रूपमा परिणत गरियो र यस संस्थाले स्वीकृत गरेका विभिन्न विषय र शीर्षकका पाण्डुलिपिहरू प्रकाशित गर्ने गर्दथे । त्यस समयमा नेपाली भाषामा लेखिएका पाठ्य सामग्रीहरू मुद्रण गर्ने प्रेसका रूपमा भगवती प्रेसको निकै चल्तीफिर्ती थियो ।[ज्ञण]

२.८ सामूहिक प्रयत्न र सिर्जनालाई निरन्तरता

सुवानन्ददास, शक्तिवल्लभ, उदयानन्द, राधावल्लभ, गुमानी पन्त, इन्दिरस, विद्यारण्य केशरी, यदुनाथ पोखऱ्याल, वसन्त शर्मा, पतञ्जलि गजुऱ्याल, रघुनाथ भट्ट, भानुभक्त आचार्य/जोसमनी सन्त परम्पराका साहित्य हस्तलिखित रूपमा सुरक्षित रहेको पाइन्छ । हस्तलिखित रूपमा रहेका सामग्रीहरूलाई योगी नरहरिनाथ, कमलमणि दीक्षित, बालकृष्ण पोखरेल, चूडामणि बन्धु आदि विद्वान्हरूले अनुसन्धानको माध्यमबाट फेला पारेर प्रकाशमा ल्याएका छन् । प्राचीन नेपाली लेख्य सामग्रीहरू खोज्ने नेपालका विशिष्ट विद्वान्हरूमध्ये मोहनप्रसाद खनाललाई पनि अग्रपङ्क्तिमा नै राख्न सकिन्छ । उनले खोजेका र अनुसन्धान गरेका प्रारम्भिक ऐतिहासिक अभिलेखहरू, ग्रन्थ वाङ्मयहरू तथा सिर्जनात्मक युगमा देखा परेका महŒवपूर्ण नेपाली ग्रन्थहरू जस्तैः शक्तिवल्लभ अर्ज्यालले वि.सं. १८२७ मा रचना गरेको महाभारत विराटपर्व आदिलाई लिन सकिन्छ । यसरी प्राचीन नेपाली सामग्रीहरू खोज्ने विद्वान्हरूको संख्या अरु पनि थपिँदै जानसक्छ । यस क्षेत्रमा सत्यमोहन जोशी, राजाराम सुवेदी, सूर्यमणि अधिकारी आदिहरूको संलग्नता प्रशंसनीय रहेको पाइन्छ

[१०] efg'eQm kf]v/]n, ;flxTo ;dLIff ;ª\u|x, nlntk'/ M ;femf k|sfzg, @)%%, k[= !#–!^ .

। उपर्युक्त विद्वान्हरूको प्रयत्नबाट नेपाली भाषा र साहित्यको सिर्जनात्मक इतिहास लम्बिँदै गएको पाइन्छ भने देवकान्त पन्तको डोटेली लोकसाहित्य, योगी नरहरिनाथको हिमाली लोकसाहित्य, पूर्णप्रकाश नेपालको सेतीका तारा, सेतीअञ्चल दिग्दर्शन, भेरी लोकसाहित्य, राउटे लोकजीवनका साथै धर्मराज थापाको मेरो नेपाल भ्रमण, लोकसाहित्य घेरामा लम्जुङ, चितवन दर्पण, गण्डकीका सुसेली, जयाराज पन्तको अँजुलीभरि सुगुन पोल्टाभरि फाग र २०६५ पुस १२ गते पद्मकन्या क्याम्पसको डेनिस हलमा विमोचित डोटेली प्रदेशमा प्रचलित लोकसाहित्यका पाँच ग्रन्थहरूको विमोचन प्राचीन नेपाली सामग्रीहरूको अनुसन्धान र प्रकाशनका क्षेत्रमा चालिएका महŒवपूर्ण प्राप्ति हुन् । प्राचीन नेपाली भाषामा तयार पारिएका अलिखित तथा कथ्यसामग्रीहरूलाई लोकसाहित्यका अध्यता तथा विद्वान्हरूले खोज र अनुसन्धानको माध्यमबाट प्रकाशमा ल्याएका छन् । ती प्राचीन कथ्य सामग्रीहरूको अध्ययनबाट प्राचीन नेपाली भाषाको स्वरूप र संरचना केकस्तो रहेछ भन्ने कुराको निर्क्योल गर्न सहयोग पुग्दछ ।[ञञ]

२.९ पाठ्यसामग्री प्रकाशनको निरन्तरता

वि.सं. १९०८ सालमा जङ्गबहादुर राणाले बेलायतबाट उपहारस्वरूप प्राप्त भएको गिद्धे प्रेस नेपालमा भिœयाएपछि मुद्रण परम्पराको प्रारम्भ हुन्छ । १९०८ देखि १९४० सालका बीचमा नेपाली मुद्रण परम्परा प्रारम्भिक अवस्थामा रहेको भए पनि यस बीचमा नेपाली भाषामा तयार भएका थुप्रै सामग्रीहरू मुद्रण भएका थिए । वास्तविक रूपमा भन्ने हो भने मोतीराम भट्टको नेपाली साहित्यमा आगमन भएपछि साहित्यका विविध क्षेत्रमा जस्तै प्रकाशन क्षेत्रमा पनि नयाँ आयाम थपिँदै गएको बुझिन्छ । यसलाई निम्न अनुसार प्रस्तुत गर्न सकिन्छ :[ञद]

२.९.१ गिद्धे प्रेसको स्थापना

तत कालीन बेलायतकी महारानी भिक्टोरियाको निमन्त्रणामा नेपालका तत कालीन प्राइममिनिस्टर श्री ३ जङ्गबहादुर राणाले बेलायतको भ्रमण गरेका थिए । बेलायत भ्रमणको समाप्तिपछि जङ्गबहादुरले बेलायतबाट प्राप्त गरेका उपहारहरूमध्ये पाठ्यसामग्री मुद्रण गर्ने

[११] bof/fd >]i7, ;flxTosf] Oltxf; M l;4fGt / ;Gbe{, sf7df8f}+ M kfn'jf k|sfzg, t]=;+=, @)^%, k[= *&–!!@ .

[१२] u|Lidaxfb'/ b]jsf]6f, g]kfnsf] 5fkfvfgf / kqklqsfsf] Oltxf;, nlntk'/ M ;femf k|sfzg, @)@$, k[= !* .

उपकरण हातेप्रेस पनि एक थियो । यो हाते मेसिन अथवा प्रेस गिद्धको आकारको भएको हुनाले यसलाई गिद्धे प्रेस भनिएको हो । यो प्रेस फलामै फलामले बनेको र यसको तौल १२/१५ मन भएको कुरो यस प्रेसका सम्बन्धमा हालसम्म मुद्रित सामग्रीहरूको अध्ययनबाट अवगत हुन आउँछ । यस प्रेसको माथिल्लो भागमा उड्दै गरेको गिद्धको मूर्ति कोरिएको हुनाले यसलाई गिद्धे प्रेस नाम राखिएको हो । यस मेसिनलाई अङ्ग्रेजी भाषामा भि.एड्.जे. फिजिन्स् मेकर्रस् भन्ने लेखिएको र हालसम्म यसलाई सङ्ग्राहालयमा सुरक्षित साथ ऐतिहासिक सामग्रीका रूपमा राखिएको पाइन्छ । यो गिद्धे प्रेसको स्थापनाबाटै नेपाली भाषामा तयार पारिएका पाठ्यसामग्रीहरू पहिलोपटक मुद्रण भएका हुन् । यो गिद्धे प्रेसले छापेका नेपाली भाषाका पाठ्यसामग्रीहरूमा सरकारी इस्तिहार, लिफा, टिकट आदि पर्न आउँछन् । यस मेसिनले पुस्तक प्रकाशन गर्न प्रारम्भ गरेको यस मेसिनको स्थापनाको धेरैपछि मात्र हो । यसैगरी सरकारी इस्तिहार, लिफा, टिकट आदि सरकारी कागजपत्रहरूको मुद्रण गर्दा पनि राणा प्राइममिनिस्टरको हुकुमप्रमाङ्गी भएको सनद जारी भएको हुनुपर्थ्यो । राणापरिवार, गुरुज्यू, त्यस्तै उनका भाइभारदारहरूका अधीनमा रहेको यो गिद्धे प्रेसले सर्वसाधारण नेपाली जनताले तयार पारेका पुस्तक तथा अन्य कागजपत्र मुद्रण गर्ने गरेको बुझिँदैन । नेपालमा गिद्धे प्रेसको स्थापनापछि अरू थुप्रै मुद्रण उपकरणहरू स्थापना हुँदै गएको पाइन्छ ।[ज्ञघ]

२.९.२ टाइप छापाखाना

वि.सं. १९०८ सालमा गिद्धे प्रेस स्थापना भएपछि यसलाई राणा सरकारले आफ्नो प्यावा बनाउन खोजेको देखिन्छ । यसपछि काठमाडौंको थापाथलीमा टाइप छापाखानाको नाउँ दिई सरकारी प्रेस बनाउने तरखर गरेको बुझिन्छ । श्री ३ जङ्गबहादुरको निवासस्थान थापाथलीमा भएको र टाइप छापाखाना पनि सम्भवतः गिद्धे प्रेससँग पो सम्बन्धित थियो कि भनी अनुमान गर्ने ठाउँ छ । यसको प्रमाण हालसम्म कतै उपलब्ध हुन सके जस्तो लाग्दैन ।[ज्ञद]

२.९.३ मनोरञ्जन छापाखाना

नेपालको प्रेसजगत्को इतिहास पल्टाउँदा मनोरञ्जन प्रेसलाई तेस्रो प्रेसका रूपमा स्वीकार गरिएको पाइन्छ । यो छापाखानाको स्थापनामिति यकिन गर्न सकिएको छैन तर वि.सं. १९१९ सालमा यहाँबाट छापिएका पुस्तकहरू पाइएका हुँदा यसलाई १९१९ भन्दा अगावै स्थापना भएको मान्नुपर्छ । १९१९ सालमा कृष्ण गिरिले लेखेको मोक्ष सिद्धि उनैले लेखेको, स्मार्त, धर्मसङ्ग्रह तथा

[१३] k"j{jt\ .

[१४] k"j{jt\, k[= @$.

स्तोत्र सङ्ग्रह तथा तुरुन्त छापिन तयार भएका कृतिको सूची पनि सोही पुस्तकको कभरपेजमा श्रीघरी टीकासहित श्रीमद्भागवतगीता भनी लेखिएको पाइएबाट उक्त कुराको पुष्टि हुन आउँछ ।

मनोरञ्जन छापाखाना ठहिटीमा रहेको बुझिन्छ । यसै प्रेसबाट ऐनको पुस्तक पनि छापिएको थियो । यो पुस्तक ८Â१३ को साइजमा १०३८ पेज भएको र छाप्नका लागि ३ वर्ष लागेको तथ्य ग्रीष्मबहादुर देवकोटाको नेपालको छापाखाना र पत्रपत्रिकाको इतिहास भन्ने पुस्तकबाट थाहा पाउन सकिन्छ । त्यसपछि यसै छापाखानाबाट गोपाल पाण्डेको व्यक्त चन्द्रिका प्रकाशित भएको छ । गोपाल पाण्डे गणितका ठूला विद्वान्, वैज्ञानिक र आविष्कारक हुन् । उनले गणितका क्षेत्रमा त्रैराशिकबाट घनमूल ल्याउने रीति पत्ता लगाएका छन् । यो गोपाल पाण्डेको नयाँ आविष्कार हो । नेपालका यस्ता महान् प्रतिभाको बारेमा विस्तृत अध्ययन-अनुसन्धान प्राज्ञ नयराज पन्तबाट भएको छ । यही कारणले गर्दा पनि अन्य प्रेसहरूको भन्दा मनोरञ्जन छापाखानाको विशिष्ट महŒव रहन गएको हो किनभने जसले महान् प्रतिभाको कदर गर्छ ऊ पनि सँगसँगै प्रतिष्ठाको मध्यशिखरसम्म उक्लिन पाउँछ । मनोरञ्जन छापाखानाले छापेको अर्को पुस्तक नेपाली साहित्यको माध्यमिक कालका प्रतिभा भुवनप्रसाद ढुङ्ग्यालको उपवन विनोद पनि प्रकाशित गरेको देखिन्छ । यो छापाखाना रणोद्दीपसिंह र उनका भाइका छोरा केदारनरसिंहले सगोलमा चलाएको बुझिन्छ ।

२.९.४ नारायणहिटी छापाखाना

श्री ३ महाराज जङ्गबहादुरको वासस्थान थापाथलीबाट नारायणहिटी इलाकामा सरेपछि त्यहाँ नारायणहिटी छापाखाना नामको एउटा मुद्रण प्रेस खडा भएको देखिन्छ । थापाथलीको गिद्धे प्रेस र टाइप छापाखाना नारायणहिटी छापाखानामै गाभिएको हो अथवा नारायणहिटी छापाखाना छुट्टै स्थापना भएको हो यो कुरा अहिले यसै भन्न नसकिने स्थितिमा रहेको देखिन्छ । जेहोस्, वि.सं. १९३० सालमा नारायणहिटी छापाखाना स्थापना भएको र यसले १९३३ सालमा पैदल फौजको कवायद छापेको प्रमाण भेटिएको छ । नेपालको छापाखानाको इतिहासमा यसलाई चौथो छापाखानाका रूपमा राखिएको छ । [ज्ञछ]

२.९.५ जङ्गी लिथोग्राफिक छापाखाना

वि.सं. १९४९ सालभन्दा अगावै वसन्तपुरमा जङ्गी लिथोग्राफिक छापाखाना स्थापना भएको देखिन्छ । यो सरकारी छापाखाना भएको र यसले फौजको छपाइसम्बन्धी कार्यमा सघाउ पुऱ्याएको देखिन्छ । बटालियन ड्रिल (१९४९) र डिफेन्सको बयान (१९५५), भन्ने यी दुई पुस्तक जङ्गी

---

[१५] k"j{jt\, k[= !* .

लिथोग्राफिक छापाखाना वसन्तपुरबाटै प्रकाशित भएका हुन् । वसन्तपुरको यस छापाखानासँग लिथो शब्द जोडिएको हुँदा र अन्य छापाखानामा सो शब्द समावेश नहुनाले अन्य चार छापाखानामा लिथो र कल र दुवै थियो कि भन्ने अनुमान गर्न सकिन्छ ।[ज्ञट]

२.९.६ वैज्ञानिक गेहेन्द्रशमशेर र नारायण प्रेस

नेपालको विज्ञानजगत्मा गेहेन्द्र शमशेरको नाम नसुन्ने मानिस सम्भवतः कमै होलान् । शिक्षित व्यक्तिमध्येमा कोही यिनको प्रमुख कार्यहरूमा - पानीमुनि बत्ती बाल्ने कार्य, धान कुट्ने कलको स्थापना, छाला प्रशोधन गर्ने कारखानाको स्थापना, वाइन्ड मिलको स्थापना, राइफल, तोप मेसिनगन, वीरगन तथा धीरगनको निर्माणका अतिरिक्त गेहेन्द्रशमशेरले छाप्ने प्रेस मेसिनसमेत स्थापना गरेको बुझिन्छ । नारायण प्रेस छापाखानाका रूपमा स्थापना भएको र यो सुरुमा रानीपोखरीनजिक जमल भन्ने ठाउँमा रहेको यो छापाखाना वि.सं. १९५८ सालतिर पाशुपत छापाखानालाई हस्तान्तरण गरिएको बेहोरा टेकबहादुर नवीनले उल्लेख गरेका छन् । पछि यसले १९५८ सालको वैशाख २४ गतेदेखि गोरखापत्र पनि प्रकाशित गरेको बुझिन्छ । टेकबहादुर नवीनले नारायण प्रेसलाई गेहेन्द्रशमशेरको मौलिक आविष्कार मानेका छन् तर अन्य छापाखानासम्बन्धी स्रोतहरूको खोजी गर्दा भने उनले नेपालमा पहिलो मुद्रण यन्त्र आविष्कार गरेको बुझिँदैन । जेहोस्, नेपालको छापाखानाको ऐतिहासिक परम्परामा गेहेन्द्रशमशेरले स्थापना गरेको नारायण छापाखानाको छुट्टै वैशिष्टय रहेको देखिन्छ ।[ज्ञठ]

२.९.७ बुद्ध प्रेस

नेपालमा सबैभन्दा पहिले फलामे हाते प्रेसको आविष्कार गर्ने काठमाडौंको पाको पोखल्ड्याङ बस्ने कुबेररत्न बज्राचार्य (उनलाई दुरु काजी बज्राचार्य पनि भनिन्थ्यो) हुन् । ये प्रेस वि.सं. १९४९ सालमा बनेको र यसमा १२Â १६ साइजको कागजमा पुस्तक छापिन्थ्यो । यो प्रेस वि.सं. १९४९ देखि १९७९ सम्म बुद्ध प्रेसकै नाम रहेर पाको पोखल्ड्याङमा रहेको बुझिन्छ । यस हाते प्रेस (ज्वलम एचभकक) बाट भद्रचरी बुद्धोक्त संसारमय, बोधिचर्यावतार र बोधिज्ञान चर्या नाम गरेका बुद्धधर्मसम्बन्धी संस्कृत र नेवारी भाषामा लेखिएका ग्रन्थहरू प्रकाशन भएको पाइन्छ ।[ज्ञड]

---

[१६] k"j{jt\, k[= @$.

[१७] k"j{jt\ .

[१८] k"j{jt\, k[= @@ .

यस हाते प्रेसका आविष्कारक कुबेररत्न वज्राचार्यको अवसान भएपछि सो प्रेसलाई उनैकी धर्मपत्नी असन तक्षबहाल नासननी निवासी नन्दीमहानन्द बज्राचार्य (नानीकाजी बज्राचार्य पनि भनिन्थ्यो) लाई बेचेकी थिइन् । त्यसपछि सुब्बा लोकानन्द बज्राचार्य हुँदै बुद्धिसागरलाई पुग्यो र उनी कहाँ उपयोग नभई त्यसै बसिरहेको उक्त प्रेस धर्महर्ष बज्राचार्यले किनेको र असनको तक्षबहालमा स्थापना गरी १२Â९ साइजमा ४८ पृष्ठको आर्यनाम सङ्गीति नामक संस्कृत पुस्तक प्रकाशित भयो । एक जना नेपालीले आफ्नो प्रतिभा र जाँगरबाट आविष्कार गरेको फलामे हाते प्रेसलाई सुरुमा बुद्ध प्रेसको रूपमा नामकरण गरिएको र यसले विश्वको छापाखानाको इतिहासमा नयाँ अध्याय थपेको तथ्य उल्लेख गर्न सकिन्छ ।

२.९.८ पं. निष्ठानन्द बज्राचार्य र लिथो मेसिन

नेपालमा प्रेसको आविष्कार गर्ने दोस्रा व्यक्तिका रूपमा पं. निष्ठानन्द बज्राचार्यलाई लिन सकिन्छ । उनले वि.सं. १९६७/६८ सालतिर लिथो मेसिनको निर्माण गरेका थिए । यो मेसिन एउटा कन्तुरको आकृतिको भएको र यसमा कम्पोज भएका अक्षर स्थापना गरी त्यसमा एउटा रुलरले मसी दलेर कागज राखी थिचेर छापिन्थ्यो ।[ज्ञढ]

पं. निष्ठानन्द बज्राचार्य स्वयं संस्कृत र नेवारी भाषामा निष्णात थिए । उनले नेवारी भाषामा ललितावस्तरको अनुवाद गरेका र उनलाई यो महŒवपूर्ण पुस्तक छाप्ने ठूलो रहर थियो । यस इच्छालाई परिपूर्ति गर्नका लागि कलकत्ता गएकी बखत टाइप (अक्षर) किनेर ल्याए । त्यसपछि आफ्नै बुद्धि लगाएर एउटा सानो टाइप यन्त्रको आविष्कार गरे । आफूले बनाएको यसै मेसिनबाट आजभन्दा ७० वर्षअगाडि ललितविस्तर ग्रन्थको प्रकाशन पनि आफैले गरे । यसरी नेपालको राणाहरूको अन्धकार युगमा पनि नेपाली वैज्ञानिक र प्राविधिकहरूले खोजमूलक+आविष्कारात्मक प्रतिभालाई नयाँ विषयको निर्माणतर्फ अभिमुख गराएको उदाहरण प्रशस्त पाइन्छ । सरकारी तवरबाट प्रेरणा र प्रोत्साहन मिलेको भए नेपाली प्राविधिज्ञहरूको सीप र क्षमता पनि विश्वमा फिजिन्थ्यो होला । तर २००७ सालभन्दा अगाडिको वातावरण प्रतिभा र कामको उचित मूल्याङ्कन तथा प्रोत्साहन गर्नुभन्दा यसलाई लोप गर्नतिर राणासरकारको ध्यान गएको हुनाले नेपाली प्रतिभा उचित रूपमा फस्टाउने अवसर प्राप्त गर्न नसकेको हो ।

२.१० निष्कर्ष

[१९] k"j{jt\, k[= @# .

नेपालको सन्दर्भमा पाठ्यसामग्रीको मुद्रणपरम्पराको चर्चा गर्नुभन्दा पहिले विश्वमा मुद्रणपरम्परा कहिलेदेखि प्रारम्भ भएको रहेछ भन्ने विषयको चर्चा गरियो । वास्तवमा नेपालमा मुद्रणपरम्परा चीन, जर्मन मुलुकका वैज्ञानिकहरूले आविष्कार गरेका मुद्रणउपकरणकै परम्पराका उपज मान्न सकिन्छ । नेपालका वैज्ञानिकहरूले आफ्नै शैली र चिन्तनमा मुद्रण उपकरणहरूको आविष्कार गरेको पाइए पनि वास्तवमा तिनको प्रेरणास्रोत भने आदिमयुगका चीन र जर्मनका वैज्ञानिकहरूले आविष्कार गरेका मुद्रणउपकरणहरू नै हुन् ।

नेपालमा मुद्रणउपकरणहरूको प्रारम्भ हुँदाताका संसारमा यसको राम्रोसँग प्रयोग भइसकेको थियो । नेपालमा मुद्रणप्रेस भित्रिएको अहिले १५७ वर्ष २०६५ सम्म भएको छ । यसभन्दा पहिले नेपालमा प्राप्त भएका मुद्रित सामग्रीहरू बाहिरबाट ल्याइएका हुन् । हामीले गाउँघरमा गएर हेरेमा प्रतिष्ठित व्यक्तिको चट्टा/बुईँगलहरूमा हस्तलिखित ग्रन्थहरू प्रशस्त फेला पर्छन् । मुद्रणप्रणालीको विकास नभएको त्यस अवस्थामा मानिसहरू हातले लेखेका पुस्तकहरू पढेर विद्वान् अथवा विशेषज्ञ भएका प्रशस्त उदाहरणहरू पाउन सकिन्छ । जस्तै : नेपाली भाषा र साहित्यको इतिहास अध्ययन गर्दा लिखित सामग्रीहरू भएको युगका रूपमा एघारौं शताब्दीलाई लिन सकिन्छ । संवत् १०३८ मा दुल्लु दैलेखमा प्राप्त भएको भूपाल दामुपालका अभिलेख नेपाली भाषाको पहिलो लेख्यसामग्रीका रूपमा फेलापरेको छ । यसभन्दा पहिले हातले लेखिएका पाठ्यसामग्रीहरू फेलापरेका छैनन् । त्यसबेला मानिसहरू ज्ञान र मनोरञ्जनका निम्ति लोकसाहित्यका विभिन्न विधाहरूमा आफ्ना मनका पीडा र व्यथाहरू अभिव्यक्त गर्दथे । तिनै पीडा र व्यथाहरू लोकगीत, लोककाव्य, लोकपद्य आदि लोकविधाहरूमा प्रतिष्ठित रहेका छन् । सं. १०३८ को भूपाल दामुपालको अभिलेखपछि उत्टाङ्कनपछि नेपाली भाषामा थुप्रै अभिलेखहरू देखापर्न थाले । यसरी देखापरेका, फेलापरेका अभिलेखहरूलाई नेपाली भाषाका प्राचीन लेख्यसामग्रीका रूपमा लिने गरिन्छ । अहिले पनि मठमन्दिर तथा सार्वजनिक पाटीपौवाहरूमा ढुङ्गामा विभिन्न अक्षरहरू कुँदेर गाडेको पाउन सकिन्छ भने इतिहासकार, प्राचीन पुराताŒवक सामग्रीहरूका सङ्कलक तथा राष्ट्रिय अभिलेखालय तथा सङ्ग्रहालयहरूमा तामाका पातामा कुँदिएका सामग्रीहरू भेटिएका छन् । साथै धेरै सङ्ग्रहकर्ताका बाकसमा सनदसवालहरू, तीर्जाहरू आदि प्राचीन अभिलेख्य सामग्रीहरू पनि रहेका छन् । ती सबै सामग्रीहरू अहिले पनि सुरक्षित छन् । ती सामग्रीहरूको अध्ययनबाट प्राचीन नेपाली भाषा तथा साहित्यको स्वरूपको पहिचानका साथै मुद्रण उपकरणहरूको आविष्कार र प्रयोग नहोउन्जेल पाठकहरू तिनै सामग्रीहरू पढेर ज्ञान प्राप्त गर्दथे भन्ने कुरो यस घटनावलीबाट प्रस्ट हुन्छ ।

भूपाल दामुपालको अभिलेखपछि नेपाली भाषामा देखापरेका अभिलेखहरू योगी नरहरिनाथ, जनकलाल शर्मा, मोहनप्रसाद खनाल, राजाराम सुवेदी, बालकृष्ण पोखरेल, सूर्यमणि अधिकारी आदि थुप्रै इतिहासकारहरूका प्रयत्नबाट फेला परेका छन् । उपर्युक्त अभिलेखीय सामग्रीहरू प्रकाशमा आएका छन् । यसरी नेपाली भाषाको अभिलेख कालमा देखापरेका सामग्रीहरू विभिन्न विद्वान्हरूका

प्रयत्नबाट प्रकाशमा आएजस्तै नेपाली वाङ्मयकालमा देखापरेका ग्रन्थहरू जस्तै : भास्वती, खण्डखाद्य, ज्वरोत्पत्ति चिकित्सा, वाजपरीक्षा, प्रायश्चित्त प्रदीप, नृपश्लोकी आदि नेपाली वाङ्मय ग्रन्थहरू संस्कृत भाषाबाट नेपाली भाषामा टीका लेखिएका र अनुवाद गरिएका ग्रन्थहरू हुन् भने सम्वत् १५५० मा करवीर रावलले लेखेको राजा गगनीराज यात्राको यात्रापरक कृति मानिएको छ । यो कृति प्राचीन नेपाली वाङ्मयका अन्वेषक पूर्णप्रकाश नेपाल यात्रीको प्रयत्नबाट फेलापरेको हो । यो कृति २०३९ सालमा नेसनल रिसर्च एसोसियट्सबाट प्रकाशमा आएको छ । राजा गगनीराजको यात्रा अध्ययन गर्दा यस कृतिको मौलिकताका बारेमा केही शङ्काउपशङ्का गर्न सकिने स्थिति देखिएको छ तापनि अन्वेषकको प्रयत्नलाई ठाडै अस्वीकार गर्न पनि विद्वान्हरू सहमत देखिँदैनन् । राजा गगनीराजको यात्रापछि प्राथमिक कालमा देखापरेका विभिन्न मौलिक पाठ्यसामग्रीहरूमध्ये संवत् १६६३ को वेनामी रामशाहको जीवनीलाई मान्ने गरिएको छ । यो कृति जीवनी तथा निबन्ध साहित्यको प्रारूपमा लिइएको छ । र यो कृतिका सम्बन्धमा अहिलेसम्म राजा गगनीराजको यात्रामा जस्तो विवादास्पद विषयहरू मौखिक रूपमा सुनिएको छैन ।

परिच्छेद - तीन

नेपाली भाषा र साहित्यसम्बन्धी पुस्तक प्रकाशनको आधुनिक काल

परिच्छेद - तीन

नेपाली भाषा र साहित्यसम्बन्धी पुस्तक प्रकाशनको आधुनिक काल

३.१ परिचय

लेखकहरूले तयार गरेका विभिन्न विधाका कृतिहरूलाई प्रकाशकहरूले बजारमा पुऱ्याएर लेखक र पाठकहरूका हातहातमा पठनीय सामग्रीका रूपमा उपलब्ध गराउने प्रयत्न गरिरहेका हुन्छन् । नेपाली भाषा र साहित्यको इतिहास अध्ययन गर्दा यस भाषामा लेखिएका कृतिहरू प्रकाशन गर्ने परम्परा मोतीराम भट्टको प्रयत्नबाट प्रारम्भ भएको पाइए पनि प्रकारान्तरले लेखकका पाठ्यसामग्रीहरूलाई हस्तलिखित प्रतिलिपिको माध्यमबाट ठाउँठाउँमा फिँजाउने कार्य भने सम्वत् १०३८ भन्दा पहिलेदेखि नै हुँदै आएको पाइन्छ । यथार्थमा भन्ने हो भने पुस्तक, पत्रपत्रिकाहरूको प्रकाशन गर्नु भनेको लेखक अथवा सम्पादकद्वारा तयार पारिएका विभिन्न सामग्रीहरूलाई पाठकहरूसमक्ष सुसूचित गराउनु हो । यसबाट एकातर्फ लेखकका कृतिहरू प्रकाशनको माध्यमबाट (धेरै प्रति तयार भई) पाठकहरूका हातहातमा पुग्छन् र उनीहरूले विभिन्न विचारका पठनीय सामग्रीहरूबाट ज्ञान र मनोरञ्जन प्राप्त गर्दछन् । त्यस्तै अर्कातर्फ यस प्रकारका पुस्तक व्यवसायबाट प्रकाशकहरूको पनि आफ्नो व्यवसाय अगाडि बढ्दै जाने हुन्छ । त्यसैले कुनै न कुनै रूपबाट प्रकाशकहरूले लेखक अथवा सम्पादकका कृतिहरूलाई बजारीकरणको माध्यमबाट पाठकहरूका हातमा पुऱ्याउने कार्यमा महŒवपूर्ण सहयोग पुऱ्याइरहेका हुन्छन् । मोतीराम भट्टदेखि वर्तमान समयसम्म स्थापना भएका विभिन्न प्रकाशन संस्थाहरूले नेपाली भाषा र साहित्यमा तयार गरिएका पुस्तक तथा पत्रपत्रिकाहरूलाई प्रकाशित गरेर बजारमा ल्याउने कार्यमा सहयोग पुऱ्याइआएका छन् । वास्तवमा मानवजातिको इतिहास अध्ययन गर्दा उसका निम्ति शारीरिक भोक लागेको बेला पौष्टिक खानाको जति आवश्यकता पर्छ, ज्ञानको भोक लागेको अवस्थामा पुस्तक,

पत्रपत्रिकाको आवश्यकता पर्ने हुन्छ । नेपालको सन्दर्भमा भन्ने हो मोतीराम भट्टदेखि अहिलेसम्मका लेखक तथा प्रकाशकहरूले ज्ञानको विकास र विस्तारमा ठूलो योगदान दिँदै आएको बुझिन्छ ।[ञ]

३.२ आधुनिक कालीन नेपाली प्रकाशनको संक्षिप्त रेखाङ्कन

नेपाली भाषा र साहित्यमा लेखिएका पुस्तकहरूको इतिहास अध्ययन गर्दा मोतीराम भट्टको उदय हुनुभन्दा पहिले उपर्युक्त विषयमा तयार गरिएको विभिन्न विषय र शीर्षकका पुस्तकहरूको प्रकाशन युग प्रारम्भ भएको पाइँदैन । सम्वत् १०३८ देखि वि.सं. १८२५ सम्म नेपाली भाषामा तयार गरिएका अभिलेख तथा वाङ्मय ग्रन्थहरूको खोज र अनुसन्धान आधुनिक कालमा आएर मात्र सम्भव हुन सकेको हो । १८२६ मा सुवानन्द दासले रचना गरेको पृथ्वीनारायण शीर्षक कविताको लेखनपछि मोतीराम भट्टको उदय नहुन्जेलसम्म नेपाली भाषामा लेखिएका पुस्तकहरू लेखककै सङ्ग्रहमा सुरक्षित रहेका थिए । गाउँ घरमा पढ्न अभिरुचि हुने मानिसहरूले लेखकको मूल कपिबाट प्रतिलिपि गरेर लगी आफू अध्ययन गर्दथे र अरुलाई पनि त्यस प्रकारका नयाँ र महŒवपूर्ण कृतिहरू अध्ययन गर्नका निम्ति अभिप्रेरित गर्दथे । नेपाल अधिराज्यका मानिसहरू बनारसमा गएर अध्ययन गरी स्वदेश फर्कने गरेका, आफ्नो मुलुकमा फर्किएपछि धेरैजसो मानिसले लेखन क्षेत्रलाई स्वीकार गरेको नपाइएको हुनाले नेपाली साहित्यको प्राथमिक कालमा अर्थात् मोतीराम भट्टको उदय हुनुभन्दा पहिले नेपाली भाषा र साहित्यका पुस्तकहरू प्रकाशित भएको पाइँदैन ।

मोतीराम भट्टको प्रयत्नबाट १९४१ सालमा भानुभक्तीय रामायणकोक बालकाण्ड प्रकाशमा आएपछि नेपाली भाषामा लेखिएका साहित्यसम्बन्धी पुस्तक/पत्रपत्रिकाहरूको प्रकाशन युग प्रारम्भ भएको हो । यस प्रारम्भिक युगमा नेपाली भाषा र साहित्यका विभिन्न विधा र शीर्षकका थुप्रै पुस्तक तथा पत्रिकाहरू प्रकाशित भएको पाइन्छ । त्यस क्रममा १९४४ मा भानुभक्तीय रामायणको समग्र काण्ड, १९४८ मा भानभुक्त आचार्यको सच्चा जीवनचरित्र, गोर्खा भारत जीवन (पत्रिका) का साथै सुधासागर (१९५५), गोर्खापत्र (१९५८), कविता कल्पद्रुम (१९६१), सुन्दरी (१९६३), माधवी (१९६५) जस्ता नेपाली भाषा र साहित्य केन्द्रित पुस्तक तथा पत्रपत्रिकाहरू प्रकाशित हुँदै गएको परिप्रेक्ष्यमा जयपृथ्वीबहादुर सिंहले आफैंले कलकत्ताबाट वि.सं. १९५७ तिर हाते प्रेस ल्याई आफ्नै देशमा पुस्तक प्रकाशन गर्ने व्यवस्था मिलाएको पाइन्छ । उनले आफैले लेखेका अक्षरांक शिक्षा, व्यवहारमाला, भूगोलविद्या, प्राकृत व्याकरण, पदार्थ तŒव विवेक, स्रोताबोध, शिक्षादर्पणजस्ता कृतिहरू प्रकाशित भएपछि नेपाली प्रकाशनको इतिहासमा नयाँ आयम थपिएको मानिन्छ । त्यसपछि १९६९ सालमा विश्वमणि आचार्य दीक्षितले गोर्खा भाषा व्याकरणको लेखनसँगसँगै माहिला गुरुज्यू हेमराज पाण्डेले नेपाली भाषाको लेखन प्रक्रियालाई स्तरीकरण र एकरूपता प्रदान गर्ने उद्देश्यद्वारा अभिप्रेरित भई गोर्खा भाषा-चन्द्रिका व्याकरणको लेखनकार्य पूर्ण गरेको बुझिन्छ । यसरी वि.सं. १९६९ सालसम्मको समय अवधिलाई नेपाली प्रकाशनको इतिहासमा पूर्व आधुनिक कालका रूपमा लिन सकिन्छ ।[ट]

---

१ z/b\rGb| zdf{ e§/fO{, vf]hL clg JofVof, sf7df8f}+ M g]/fk|k|, @)%^, k[= &!–&# .

२ k"j{jt\ .

वि.सं. १९७० सालमा संस्थागत रूपमा नेपाली भाषाका पुस्तक पुस्तिकाहरू प्रकाशन गर्ने उद्देश्यले गोर्खा भाषा प्रकाशिनी समितिको स्थापना भएको हो । यस संस्थाको स्थापना सँगसँगै विभिन्न लेखकहरूले नेपाली भाषामा स्तरीय कृतिहरूको लेखन प्रक्रियालाई अग्रगति प्रदान गर्दै गएका र आफ्ना पाण्डुलिपिहरू गोर्खा भाषा प्रकाशिनी समिति नामक प्रकाशन संस्थामा आवश्यक मूल्याङ्कन र प्रकाशनका निम्ति प्रस्तुत गर्ने गरेको पाइन्छ । नेपाली लेखक र प्रकाशन व्यवसायीहरूका निम्ति गोर्खा भाषा प्रकाशिनी समितिले

महŒवपूर्ण कार्य गरिरहेको सन्दर्भमा १९७४ मा श्यामजीप्रसाद अर्ज्यालले विभिन्न कविहरूद्वारा रचित ﬁृङ्गारिक कविताहरूको प्रतिनिधि सङ्ग्रह सूक्तिसिन्धु प्रकाशमा ल्याएका थिए । यो पुस्तक ५०० प्रति छापिएको थियो । प्रकाशमा आएको एक हप्ता पनि नपुग्दै सूक्तिसिन्धुका सबै जसो प्रतिहरू विक्री भइसकेका थिए । यति लोकप्रिय पुस्तक प्रकाशित भएको थाहा पाएर श्री ३ चन्द्रशमशेरले सम्पादक/प्रकाशक श्यामजीप्रसाद अर्ज्याललाई बोलाएर नसिहत दिएपछि सम्पादक अर्ज्यालले वीर, रौद्र, हास्य, करुण आदि रसका प्रतिनिधि कविता सङ्ग्रह प्रकाशित गर्ने योजना त्यसै तुहिएर गएको थियो ।

१९७४ सालको सूक्तिसिन्धुमा प्रतिबन्ध लागेपछि नेपाली लेखक नेपाली भाषामा कृतिहरू लेख्ने लेखक र प्रकाशकहरूले लेखन तथा प्रकाशन व्यवसायलाई अगाडि बढाउने आँट गर्न सकेनन् । त्यसै सिलसिलामा १९७५ सालमा त्रिचन्द्र कलेजको शिलान्यास गर्दा चन्द्रशमशेरले- "आज मैले आफ्नो खुट्टामा आफैंले बन्चरो हाने" भन्ने अभिव्यक्ति दिएपछि नेपाली लेखन र प्रकाशनमा लागेकाहरू त्रसित र भयभीत हुन थालेका थिए । १९७६ सालमा कौशल अड्डाका नायब सुब्बा कृष्णलाल उपाध्याय अधिकारीले मकै खेती गर्ने तरिका सिकाउने मकैको खेती पुस्तक लेखेर १९७७ साल वैशाखमा प्रकाशमा ल्याएपछि १९७७ साल साउनमा खरिददार भोजराज उपाध्याय काफ्ले र लप्टन रामहरि अधिकारीले यस पुस्तकमा बेहिसाबका कुरा लेखिएका छन् भन्ने बेहोरा उल्लेख गरी श्री ३ चन्द्रशमशेरसमक्ष उजुरी दिएपछि मकैको खेती पुस्तकका लेखक, सम्पादक र प्रकाशक सबैलाई सिंहदरबार गारतमा थुनिएको थियो । १९७७ साल साउन १८ गते सिंहदरबारको पटांगीनीमा राणा प्रधानमन्त्रीका साथै भाइभारदार र अन्यगन्य मान्य व्यक्तिहरूको समुस्थितिमा १००० प्रति छापिएका मकैको खेती पुस्तकका ९९९ प्रति तत्कालै जलाइयो । एक प्रति पुस्तक पुगेन । सो पुस्तक दाखिला हुन नसकेवापत लेखक कृष्णलाल अधिकारीलाई सावित तोकिएको ६ वर्ष सजायमा तीन वर्ष थप गरी जम्मा ९ वर्ष जेल बस्नु पर्ने निर्णय गरियो । यस घटनाबाट नेपाली लेखकहरूले पुस्तक लेखन क्षेत्रलाई क्रमशः तिलाञ्जलि दिँदै गएका थिए भने गोर्खा भाषा प्रकाशिनी समितिले पुस्तक प्रकाशनका निम्ति अनुमति प्रदान गर्दा धेरै नै होस पुऱ्याउने गर्न थाल्यो । यसबाट नेपाली प्रकाशन

व्यवसायमा आएको अवरोधलाई नेपाली लेखक तथा सम्बन्धित क्षेत्रका व्यवसायीहरूलाई कटुअनुभव गरेको इतिहासमा उल्लेख गरिएको पाइन्छ ।[घ]

१९७० मा खुलेको गोर्खा भाषा प्रकाशिनी समितिलाई १९८० सालमा नेपाली भाषा प्रकाशिनी समितिका रूपमा परिणत गरिएको थियो भने लेखनाथ पौडेल, बालकृष्ण सम, नरेन्द्रनाथ रिमाल, लक्ष्मीप्रसाद देवकोटाजस्ता थुप्रै प्रतिभाहरू होस पुऱ्याएर साहित्य साधनामा तल्लीन थिए । १९९० सम्म १९७७ सालको मकैपर्वको कसर बाँकी रहेको हुनाले धेरै कवि लेखकहरूले आफ्ना अभिव्यक्तिहरूलाई ज्यादै सतर्क भएर प्रस्तुत गर्ने अभ्यास गरिरहेका थिए । त्यस क्रममा बालकृष्ण समले अज, मिलिनदजस्ता नाट्यकृतिहरूको रचना गरेका थिए भने १९९६ सालमा मुटुको व्यथा दुखान्त नाट्यकृतिको रचना गरेका थिए । लक्ष्मीप्रसाद देवकोटा पनि १९८५ देखि नै नेपाली कविता आराधनामा सशक्त रूपमा लागिपरेका थिए भने भोजविक्रम अधिकारी, गुरुप्रसाद मैनाली, भवानी भिक्षुजस्ता साहित्यिक प्रतिभाहरू पनि आफ्ना साहित्यिक रचनाहरूलाई पाण्डुलिपिका रूपमा केन्द्रित गर्दै रहेका थिए ।

१९९१ साल माघ महिनाको श्रीपञ्चमीको दिनदेखि सुब्बा ऋद्धिबहादुर मल्लको सम्पादनमा शारदा साहित्यिक मासिक पत्रिकाको प्रकाशन प्रारम्भ भएपछि लक्ष्मीप्रसाद देवकोटा, लेखनाथ पौड्याल, बालकृष्ण शमशेर जङ्गबहादुर राणा, गुरुप्रसाद मैनाली, विश्वेश्वरप्रसाद कोइराला, भवानी भिक्षु, रमेश विकल, माधवप्रसाद घिमिरे, गोबिन्दबहादुर मल्ल गोठाले, विजय मल्लजस्ता थुप्रै प्रतिभाहरूले आधुनिक नेपाली साहित्यमा विभिन्न प्रवृत्ति र धाराको विकास गरेका थिए भने नेपाली प्रकाशन संस्थाहरू पनि जुर्मुराएर स्थापना र सञ्चालन हुँदै गएका थिए । त्यसक्रममा मल्ल बन्धुहरूको सहयोगमा नेपाली भाषामा तयार भएका विभिन्न विषयका पुस्तकहरू मुद्रणका लागि जोड गणेश प्रेसको स्थापना र सञ्चालन भएको पाइन्छ भने २००७ सालको राजनीतिक परिवर्तनपछि प्रकाशन क्षेत्रमा परिवर्तनहरू देखा पर्दै गएको पाइन्छ । विभिन्न उत्साही व्यक्तिहरूको संलग्नतामा प्रकाशन संस्थाहरू सञ्चालन हुँदै गएका थिए । त्यसक्रममा जगदम्बा प्रकाशन र प्रेसको स्थापना र सञ्चालन, २०१४ सालमा रोयल नेपाल एकेडेमीको स्थापना र यस संस्थाबाट नेपाली भाषा, साहित्य, संस्कृति, कला, ज्ञानविज्ञानका सम्बन्धमा विभिन्न लेखकहरूद्वारा रचना गरिएका र अनुवाद गरिएका विभिन्न विषय र शीर्षकका पुस्तकहरूको प्रकाशन, साहित्यिक गतिविधिहरूलाई निरन्तरता दिनका निम्ति २०२१ सालमा कविता पत्रिकाको प्रकाशन, २०२७ मा प्रज्ञा, २०२७ मै माधुर्यको प्रकाशनसँगसँगै विभिन्न कृतिहरूको प्रकाशनलाई नेपाल राजकीय प्रज्ञा प्रतिष्ठानले निरन्तरता दिँदै आएको पाइन्छ ।

---

[३] ZofdhLk|;fb cof{n, ;Dkf=÷k|sf= ;"lQml;Gw', !(&$, k[= s–b .

नेपाली भाषा र अन्य भाषामा लेखिएका बजारमुखी प्रकाशनका निम्ति नेपालबाहिरबाट जस्तै बनारस, दार्जीलिङ, सिक्किम आदि ठाउँमा प्रकाशन संस्थाहरू नेपाल राणाशासन हुँदै खेरि स्थापना भएका र गोर्खाली, चन्द्र, चन्द्रिका, गोर्खा संसारजस्ता पत्रिकाहरू प्रकाशित भइसकेका थिए भने बनारसमा बसेका नेपालीहरूले पनि धार्मिक तथा साहित्य पुस्तकहरू प्रकाशन गर्न निम्ति प्रकाशन संस्थाहरू स्थापना गरिएका थिए । २००७ को राजनीतिक परिवर्तनपछि नेपालमै प्रकाशन संस्थाहरूको स्थापना र निरन्तर रूपमा सञ्चालन हुँदै गएपछि नेपाली लेखकहरूले विदेशी प्रकाशन संस्थाहरूको भर पर्नु पर्ने अवस्था अन्त्य भएको बुझिन्छ । यदाकदा बनारसमा रहेका प्रकाशन संस्थाहरूले नेपाली लेखकहरूको शोषण गरेका घटनाहरू सुनिए पनि टीकादत्त धितालको संलग्नतामा खुलेको शारदा प्रकाशनले भने अनुसन्धान र प्रकाशन क्षेत्रमा राम्रै काम गरेको बुझिन्छ ।[४]

नेपाल भित्रै खोलेका प्रमुख प्रकाशन संस्थाहरूमा नेपाली भाषा प्रकाशिनी समितिको उत्तराधिकारी संस्थाका रूपमा २०२१ सालको कम्पनी ऐनअन्तर्गत साझा प्रकाशनको स्थापना र सञ्चालन भएको पाइन्छ भने भक्तबहादुर बुक्स् सेलर एण्ड द डिष्ट्रिब्यूटर्स, हरेक पुस्तक भण्डार, कौवा प्रकाशन, सङ्ग्रह प्रकाशन श्रीमार्ग, एकता प्रकाशन, विद्यार्थी पुस्तक प्रकाशन, शब्दार्थ प्रा.लि. एम्.के. पब्लिसर्स एण्ड डिष्ट्रिब्यूटर्स, युवा वर्ष मोती पुरस्कार प्रकाशन, सुकुन्दा पुस्तक भवन, नवीन प्रकाशन, तलेजु प्रकाशन, एजुकेसन प्रकाशन, नेशनल बुक, भूडीपुराण प्रकाशन, मकालु प्रकाशन, कोसेली प्रकाशन, सत्याल प्रकाशन, एसिया पब्लिकेशन प्रा.लि., आठराई प्रकाशन, भाभा पुस्तक प्रकाशन, हिमालयन बुक स्टल, नेपाल साहित्य प्रकाशन केन्द्र, बृहस्पति पुस्तक प्रकाशन, हेरिटेज पब्लिसर्स एण्ड द डिष्ट्रिब्यूर्स, पुस्तक संसार, भृकुटी पब्लिकेशन, अक्सफोर्ड, निरन्तर प्रकाशन, पालुवा प्रकाशन, मोडर्न बुक्स, आशिष प्रकाशन, पिनाकल पब्लिकेशन आदि थुप्रै प्रकाशन स्थापना भएर सञ्चालनमा आएको पाइन्छ । काठमाडौं उपत्यकाबाहेक अधिराज्यका विभिन्न ठाउँमा विशेष गरी सहरी क्षेत्रमा क्षेत्रीय तहका पुस्तक प्रकाशन संस्थाहरू स्थापना भएको पाइन्छ ।

आजको विकसित युगमा अत्याधुनिक मुद्रण उपकरणका माध्यमबाट मुद्रित पाठ्यसामग्रीहरू विश्वका प्रत्येक कुनामा छिनभरमै पुग्न सक्छन् पाठकहरू विश्वका प्रत्येक कुनामा घटेका घटनाहरू गहन विषयवस्तुहरूको ज्ञान प्राप्त गर्छन् । त्यसैले प्रारम्भिक अवस्थामा पाठ्यसामग्री मुद्रण गर्ने मेसिन अथवा मुद्रण उपकरणहरूको आविष्कार नहोउन्जेल विभिन्न मुलुकमा विभिन्न माध्यमबाट पाठ्यसामग्रीहरूलाई लिपिबद्ध गर्ने गरिन्थ्यो । त्यस क्रममा नेपालमा पाठ्यसामग्रीहरू मुद्रण गर्ने परम्परा प्रारम्भ नहोन्जेल भुर्जपत्र, चिल्याइएको पातको काँटी र हरिताल लगाएर मडचाइएको बाक्लो कागजमा मालिङ्गो, निगालो अथवा काठकै छेस्कामध्ये कुनै अनुकूल सामग्रीले लेखेर मानिसले आफ्नो

[४] z/b\rGb| zdf{ e§/fO{, vf]hL clg JofVof, sf7df8f}+ M g]/fk|k|, @)%^, k[= !)$.

विषयलाई अभिव्यक्त गर्दथ्यो र त्यस प्रकारका अभिव्यक्तिहरू अझै पनि अभिलेखालय र सङ्ग्रहालयअहरूमा हेर्न सकिन्छ । आदिम युगका मानिसहरूको पहिरन, खाने भाँडाकुँडा, बस्ने ओडार, गुफा अथवा छहारी, लेख्ने पढ्ने पाठ्य र लेख्य सामग्री एवम् खाद्यपदार्थहरूका खोजमा आफूलाई समर्पित गरेका समाजशास्त्री, मानवशास्त्री, पुरातŒववविद् तथा इतिहासकारहरूले पत्ता लगाएका विवरणअनुसार प्राचीन युगको असभ्य अवस्थाका मानिसहरूले पनि आफूले सोचेको कुनै पनि विषयलाई चीरस्थायी बनाउनका निम्ति आफ्ना विचारहरू ढुङ्गामा कोर्थे, गुफा ओडारमा चित्रहरू बनाउँथे । त्यसप्रकारका आदिममानिसका अभिव्यक्तिमूलक पाठ्य र दृश्यसामग्रीहरू अझै पनि भेटिँदैछन् । त्यसकारण आदिम अवस्थाका मानिसहरू असभ्य भए पनि उनीहरूमा सभ्य चेतनाको जग बसी नसकेको भए पनि आफ्ना मनमा लागेका कुरा आफ्नो मानिसलई बोलेर र कोरेर बुझाउने गर्दथे । यही परम्परा अहिलेसम्म पनि कायम छ ।

आजको संसारमा मुद्रणसामग्रीको आविष्कार, निर्माण एवम् प्रयोगले मिनेटमिनेटमा लाखौं शीर्षकका पत्रपत्रिका, पुस्तकपुस्तिका, पर्चा, राजनीतिक घोषणापत्र आदि पाठ्यसामग्रीहरूको मुद्रण गरिन्छ । वास्तविक रूपमा भन्ने हो सबै सामग्रीहरू मानिसकै चेतनाका उपज हुन् । जस्तो- अमेरिकाका वासिन्दालाई नेपालमा भएका सामग्री र यहाँका मानिसको विचार लिखित प्रमाण अमेरिकाका मानिसलाई थाहा नहुने हुनाले व्यवस्थित रूपमा पाण्डुलिपि तयार गरी मुद्रण गर्नुपरेको हो ।

हातले लेखेका पाठ्यसामग्रीहरू प्रशस्त मात्रामा, छिनभरमा, संसारभरीका पाठकका हातहरूमा तत्काल उपलब्ध गराउन असम्भव हुनेहुनाले लेखकले परिश्रमपूर्वक तयार गरेको पाण्डुलिपिलाई कम्पोजिङ या टाइपिङ, प्रुफरिडिङ, करेक्सन, मुद्रण आदि प्रक्रियाहरू पूरा गर्दै छपाइतर्फ अगाडि बढाइन्छ त्यसपछि हरेक शीर्षकका लाखौ, करोडौंप्रति पाठ्यसामग्रीहरू विश्वभरी फैलाउन सहयोग पुऱ्याउने पनि मानिस नै हुन् । यसरी मानिसले आफ्ना विविध विचारहरूलाई वैज्ञानिक उपकरणका माध्यमबाट संसारभरी फैलाउन सक्छ । तर प्राचीन अवस्थाको मानिसचाहिँ अव्यवस्थित रूपमा र सीमित दायरामा आफ्ना विचार प्रकट गर्दथ्यो ।सृष्टिका हरेक प्राणी व्यक्त, अथवा अव्यक्त रूपबाट आफ्ना विचारहरू एक-अर्कामा आदानप्रदान गर्न चाहन्छन् । मानिसले मात्र व्यक्त रूपमा आफ्ना विचारहरू प्रकट गर्न सक्छ । यसरी प्रकट गरिएका विचारहरूबाट संसारका धेरै मानिसहरूले ज्ञान प्राप्त गर्न सक्छन् । मानवेतर प्राणीहरूले व्यक्त गरेका विचारबाट अन्य क्षेत्रका प्राणीहरूले कुनै लाभ प्राप्त गर्दैनन् । किनभने उनीहरूसँग संचारका कुनै उपकरणहरू र सन्देशवाहक हुँदैनन् । त्यसैले

मानवेतर प्राणीहरूको साङ्केतिक भाषालाई अन्य क्षेत्रका प्राणीहरूले थाहा नपाउनु या बुझ्न नसक्नुका कारण उनीहरूको अव्यक्तता हो ।[छ]

३.३ आधुनिक पुस्तक प्रकाशनका प्रमुख पक्ष

पाठ्यपुस्तक वा अन्य पाठ्यसामग्री प्रकाशनका लागि केही प्राविधिक पक्षहरू रहेका हुन्छन् । यसका निम्ति पाठ्यपुस्तक प्रकाशन/उत्पादनसम्बन्धी प्राविधिक शब्दहरूको ज्ञान सँगसँगै विषयहरूको मूल मर्मसँग पनि परिचित हुनु आवश्यक छ । त्यसैले पाठ्यपुस्तक प्रकाशन नितान्त प्राविधिक विषय भएको हुनाले लेखकले पाण्डुलिपि तयार गरेदेखि पुस्तक छापिएर बजारमा नजाउन्जेलसम्म त्यसबीचमा गरिने सम्पूर्ण प्रक्रियालाई पाठ्यपुस्तक प्रकाशन / उत्पादनका विभिन्न पक्ष भन्न सकिन्छ । यस सन्दर्भमा पाठ्यपुस्तक प्रकाशनका केही प्रमुख पक्षहरूलाई निम्नअनुसार प्रस्तुत गर्न सकिन्छ :

लेखकले पाण्डुलिपि तयार गर्नका निम्ति विभिन्न सामग्रीहरूको आवश्यकता हुने गर्दछ । लेखकको विचार तथा भावना पुस्तक तयारीका निम्ति पहिलो स्रोत हो भने कलम, कागज, मसी, वातावरण, शारीरिक तथा मानसिक स्वस्थता, विषयवस्तुको पूर्ण ज्ञान आदि पुस्तक लेखनका निम्ति

---

[५] sdndl0f bLIlftåf/f zf]wstf{nfO{ k|fKt hfgsf/L .

नभईनहुने पक्ष हुन् भनेजस्तै - प्रकाशनका क्षेत्रमा पनि सम्पादन, टाइपिङ, प्रुफ रिडिङ, सिआरसि प्रकाशन, पोजिटिभ/नेगेटिभ प्रोसेसिङ, प्लेट मेकिङ, प्रिन्टिङ, फोल्डिङ, कटिङ र बजारीकरणजस्ता आवश्यक प्रक्रियाहरू पूरा गरेपछि मात्र पुस्तक प्रकाशित भएको मानिन्छ ।[८]

३.४ आधुनिक कालीन पुस्तक प्रकाशनका प्रमुख प्रविधि

पुस्तक उत्पादनसँगसँगै प्रकाशन गर्नु भनेको लेख्य सामग्रीहरूलाई विविध प्राविधिक पक्षबाट तयार गर्नु हो । यसरी तयार गर्न एउटै पक्षले मात्र सम्भव छैन । त्यसो हुँदा पुस्तक प्रकाशनको सुरुमा लेखकले पाण्डुलिपि तयार गर्नु पर्दछ । ती पाण्डुलिपिहरूलाई आधुनिक प्रविधिको कम्प्युटरमा टाइपिङ गरिसकेपश्चात् त्यसलाई प्रुफ रिडरले प्रुफिङ गर्दछ । पुनः परिमार्जित गरेर कम्प्युटरमा डिजाइनिङदेखि सिआरसि तयार, डमी हुँदै प्रेससम्म पुग्ने गर्दछ । यसबीचमा पुस्तक प्रकाशन गर्ने व्यक्ति वा संस्थाले पुस्तकलाई कत्रो बनाउने हो ? कस्तो बनाउने हो ? कुन साइजमा निकाल्ने हो ? कस्तो कागज प्रयोग गर्ने हो ? कुन प्रविधिबाट छपाइ गर्ने हो ? आदि कुरालाई मनन गर्नु पर्दछ । पुस्तक प्रकाशन गर्दा कागज, प्रेस, डिजाइनर, प्रकाशक आदि प्रमुख पक्षहरूको पनि त्यत्तिकै भूमिका रहने गर्दछ । पुस्तक प्रकाशनको प्रक्रिया प्राविधिक विषय हो ।

पुस्तक प्रकाशनका निम्ति प्रकाशकले कुन साइजको पुस्तक उत्पादन गर्ने हो ? र तोकिएको साइजअनुसार पुस्तक मुद्रणका निम्ति कागज तथा प्रेसको आकारप्रकार के कस्तो हुने भन्ने कुरा पनि प्राविधिक विषयअन्तर्गत पर्दछ । त्यसैले पुस्तकका विभिन्न आकारप्रकारहरू, त्यस्तै कागज, मेसिनका आकारप्रकारहरूलाई संक्षिप्त रूपमा निम्न तालिकामा प्रस्तुत गरिएको छ :

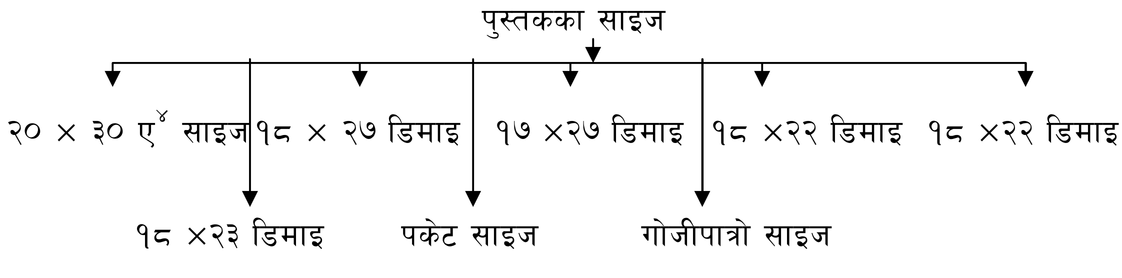

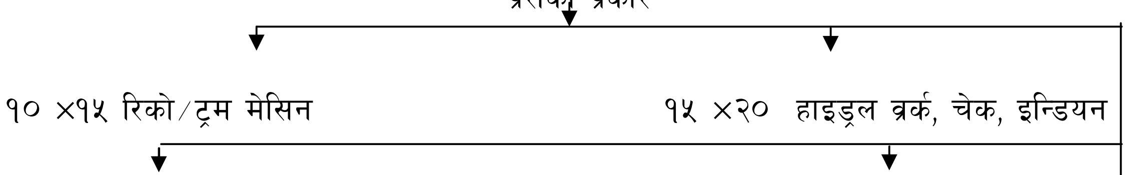

९ ljBfyL{ k':ts k|sfzgsf k|d'v zfGt uf}tdåf/f zf]wstf{nfO{ k|fKt hfgsf/L .

१९ ×२५

२० ×३० एच.एम.टी., १ कलर

टु कलर चेक, कलर प्रिन्टोरेम, हाइड्रल व्रर्क, चेक जापनिज

२० × ३० -टु कलर

२० ×३० - फोर कलर

२२ ×३२ - फोर कलर टु कलर

२३ ×३६ - अफसेट प्रेस

२८×४० - फोर कलर

३० ×४० - फोर कोजका कलर

पुस्तक तयारी

कम्प्युटर डिजाइन प्रुफ ऋच्ऋ फाइनल डिजाइन नेगेटिभ र पोजेटिभ स्कानिङ

प्लेट/धातु/पोलिस्टर मिसन सेटिङ फोल्डिङ भाग तान्ने

स्टिच सिलाइ प्रफेट जुजु स्पाइरल प्रफेट व्याण्डिङ स्टिज व्याण्डिङ

लेमिनेसन कटिङ -(सुरु पेपर काटेर, अन्तिममा तयारी पुस्तकलाई काटेर) काउन्टिङ

मुठा बँधाइ लोड /अनलोड चलान बील

कभर

स्क्याचिङ डिजाइनिङ कलर कलर मिसिनमा छाप्ने लेमिनेशन कटिङ

साइज कभर लगाउने प्रफेट जुजु स्टिज

पेपरको प्रकार

बोर्ड पेपर (१२५, २००,१००,२२५) आर्ट पेपर (२५०, ५००) रिम - ५०० सिट रोलिङ पेपर

जे.के. पेपर कार्ड बोर्ड १ गुस - १४४ सिट कार्टुन (पीच बोर्ड) १ बण्डल -१२

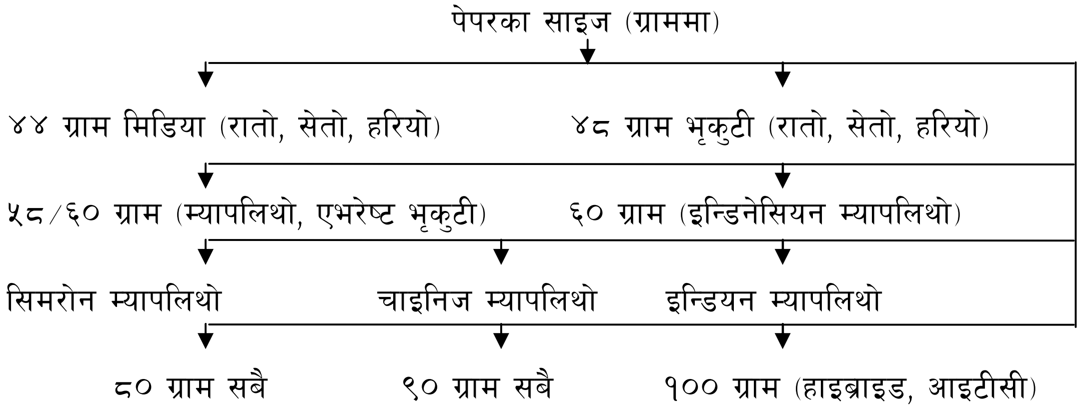

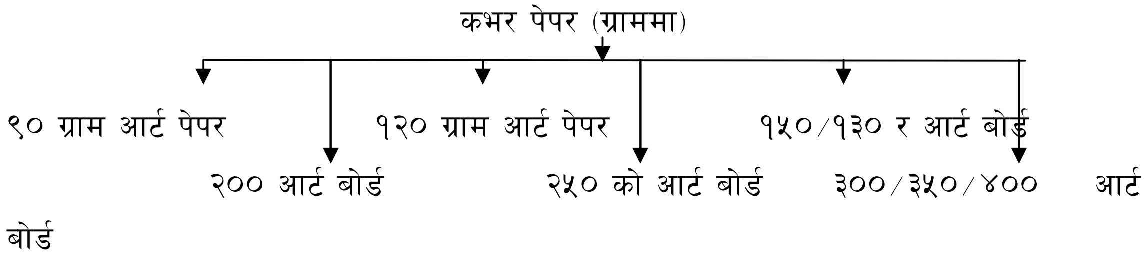

पुस्तक प्रकाशनको तयारीका निम्ति पाण्डुलिपि उत्पादनसँगसँगै टाइपिङ, एडिटिङ आदि कार्यहरूका साथै प्रकाशकले अन्य पक्षमा पनि विशेष ध्यान पुऱ्याउनु पर्ने हुन्छ । जस्तै - पुस्तक तथा कागजको आकारप्रकार, मेसिन आदिमा पनि विशेष दृष्टि पुऱ्याउनु पर्ने हुन्छ । प्रकाशकले पुस्तकको सिआरसि तयारीदेखि प्रिन्टिङ मेसिनमा तयारी प्लेट नढालूनसम्मका प्रक्रियाहरूलाई गम्भीर रूपमा दृष्टि पुऱ्याउन सकिएन भने पुस्तक प्रकाशित हुन असम्भव हुन्छ किनभने सिआरसि तयार गर्दा जुन साइजमा पुस्तक सेटिङ गरेको छ, त्यही साइजको कागज र मेसिन आवश्यक पर्छ, अन्यथा पुस्तक मुद्रण हुन सक्दैन। त्यसैले आधुनिक पुस्तक प्रकाशनको परम्परा उपर्युक्तअनुसारका प्रविधिहरू प्रयोग गरेपछि मात्र आधुनिक साजसज्जाका पुस्तकहरू प्रकाशित भई बजारमा पुग्न सक्छन् ।[७]

३.५ निष्कर्ष

मानिसको उत्पत्तिकालदेखि नै खान, लाउन र बस्न सँगसँगै उसले हरक्षण नयाँनयाँ कुरा सिक्न र आफूले सिकेको कुरा अरुलाई पनि सिकाउनमा धेरै समय व्यतीत गरिरहेको पाइन्छ ।

[७] ljBfyL{ k':ts k|sfzgsf k|d'v zfGt uf}tdåf/f zf]wstf{nfO{ k|fKt hfgsf/L .

प्रारम्भिककालको मानिसले ज्ञान प्राप्तिका निम्ति पर्याप्त सामग्रीहरू उपलब्ध गराउन सकेको थिएन त्यसैले कुनै ढुंगामा खरी ढुंगाले लेखेर आफ्ना विचारहरू अभिव्यक्त गर्ने गर्दथ्यो भने सभ्यताको विकाससँगै विभिन्न प्रकारका पाटीहरूको निर्माण हुन थाल्यो । त्यस क्रममा कालो पाटी, पाटी, बाँसका खपटा आदिइत्यादिमा विचारहरू पोखिने गर्दथ्यो । पछिपछिका मानिसहरूले रूखका बोक्रालाई ताछेर गुराँस या कटुसको मसी बनाई लेख्ने गरेका थिए भने पछिपछि मड्याइएको कागजमा पाको मसीले आफ्नो विचारहरू लेख्न थालेका थिए । यसरी मानिसले आफ्नो शारीरिक भोक तृप्त गरेर मात्र सन्तुष्टि प्राप्त गर्न सकेन, उसका निम्ति मानसिक भोक तृप्त गर्न पनि आवश्यक हुँदै जान थाल्यो । यही मानसिक भोक तृप्त गर्ने सन्दर्भमा विभिन्न विषय र शीर्षकका पठनीय सामग्रीहरू लेख्ने वा उत्पादन गर्ने प्रक्रिया प्रारम्भ भएको हो । वास्तविक रूपमा भन्ने हो भने पहिलापहिला मुद्रण उपकरणहरूको आविष्कार र प्रयोग भई नसकेको समयमा मानिसले थुप्रै प्रति पाण्डुलिपि तयार गर्ने गर्दथ्यो । त्यसैबाट पढ्न इच्छा हुने मानिसहरू गाउँगाउँ लगेर आफू पढ्थे र अरुलाई पनि पढ्नका निम्ति अभिप्रेरित गर्दथे । लगभग १४ औं शताब्दीतिर जर्मनमा अक्षरको उत्पादन भएपछि काठका प्वालप्वालमा राखिएका विभिन्न आकारप्रकारका अक्षरहरूलाई कम्पोजिटरले स्टिकरमा संयोजन गरेर एउटा ठोस पठनीय सामग्रीको प्रारम्भिक आकार तयार गर्ने गर्दथे । यसैबाट पुस्तक प्रकाशनको परम्परा प्रारम्भ भएको मानिन्छ ।

वर्तमान समयमा अत्याधुनिक शैलीका पुस्तक, पत्रपत्रिकाहरू बजारमा देख्न पाइन्छ । यसका पछाडि मानिसहरूको धेरै लामो प्रयत्न, परिश्रम सुरक्षित रहेको बुझिन्छ । आजभन्दा दुई दशकअगाडिसम्म पनि परम्परागत शैलीमै पठनीय सामग्रीहरू मुद्रण हुने गर्दथे । २०४२ सालमा जनक शिक्षा सामग्री केन्द्रमा अत्याधुनिक टाइपिङ उपकरणका रूपमा फोटो कम्पोज मेसिन भित्रिएपछि आकर्षक आकारप्रकारका अक्षरहरू टाइप गरी पाण्डुलिपिलाई पुस्तकको रूपमा दिने चलन चलेको हो । त्यस क्रममा जनक शिक्षा सामग्री केन्द्रकै हाराहारीमा सहयोग प्रकाशन तथा गोरखापत्रमा पनि फोटो कम्पोज मेसिन भित्रिएका थिए । २०४६/४७ सालदेखि नेपालमा पुस्तक, पत्रपत्रिका व्यवसायका रूपमा कम्प्युटर प्रविधिको तीव्र रूपमा विकास हुँदै गएपछि लेखक, प्रकाशक तथा मुद्रकहरूलाई पाठ्यसामग्री र अन्य सामग्रीहरू उत्पादन गर्न धेरै सुगम हुँदै गएको बुझिन्छ । अहिले आएर विभिन्न अत्याधुनिक आकारप्रकारका मेसिनमा विभिन्न स्वरूपका पठनीय सामग्रीहरू यथाशीघ्र मुद्रित भई केही क्षणमै विभिन्न क्षेत्रका पाठकहरूका हातमा पुगिसक्ने स्थिति सिर्जना हुँदै गएको छ । यसलाई मुद्रण प्रविधिमा आएको द्रुततर विकासको रूपमा लिन सकिन्छ ।

नेपालमा प्रकाशन व्यवसायीहरूको इतिहास पहिल्याउँदै जाँदा मोतीराम भट्टलाई पहिलो पुस्तक व्यवसायीका रूपमा लिन सकिन्छ । मोतीराम भट्टबाट प्रारम्भ भएको नेपाली भाषाका पुस्तक प्रकाशन इतिहास १९७० सालमा गोर्खा भाषा प्रकाशिनी समिति नामक प्रकाशन संस्थाको स्थापना भएपछि यो क्षेत्रमा नयाँ आयाम थपिँदै गएको बुझिन्छ भने १९९६ सालमा निजी क्षेत्रमा

रामदास एन्ड सन्स नामक पुस्तक प्रकाशन संस्थाको रूपमा र त्यस प्रकाशन संस्थालाई २००३ सालमा रत्नप्रसाद श्रेष्ठले रत्नपुस्तक भण्डारको रूपमा परिणत गरेका थिए । सो संस्थाले पहिलो पटक प्रकाशन गरेको भगवतीस्तोत्रतन्त्र शीर्षक पुस्तक प्रकाशमा ल्याएको पाइन्छ । २००७ सालमा राजनीतिक परिवर्तन भएपछि अन्यान्य क्षेत्रमा जस्तै पुस्तक प्रकाशनका क्षेत्रमा पनि तीव्रतर रूपमा परिवर्तन हुँदै गएको छ । त्यस क्रममा २०१२ सालमा जगदम्बा प्रकाशनको स्थापना, २०१२ सालमा काव्य प्रतिष्ठानको स्थापना र यसबाट २०१३ सालमा कविता प्रधान इन्द्रेणी पत्रिकाको प्रकाशन, २०१४ सालमा रोयल नेपाल एकेडेमीको स्थापना, स्थापनाको केही वर्षपछि नेपाली भाषा, साहित्य, संस्कृति र ज्ञान विज्ञान विविध पक्षमा लेखिएका प्राज्ञिक उन्नयनसम्बन्धी पुस्तकहरूको प्रकाशन, २०२१ सालमा कविता प्रधान कविता पत्रिकाको प्रकाशनसँगसँगै रोयल नेपाल एकेडेमीका साहित्यिक प्रकाशनहरूमा तीव्रता आउँदै गएको पाइन्छ भने २०२१ सालमै कम्पनी ऐनअन्तर्गत नेपाली भाषा प्रकाशिनी समितिको उत्तराधिकारी संस्थाका रूपमा साझा प्रकाशनको स्थापना भयो । यस संस्थाले विभिन्न लेखकका नेपाली तथा अन्य भाषामा लेखिएका पुस्तकहरू प्रकाशित गरी अधिराज्यभरि विक्रीवितरण गर्ने योजना बनाएको हो र सोही योजनाअनुसार आफ्ना उत्पादनलाई विविधिकरण गर्दै अगाडि बढ्दै गएको पाइन्छ । त्यसैगरी नेपालमा निजी तहबाट पनि विभिन्न व्यक्तिहरूको प्रयत्नमा विशेषगरी नेपाल अधिराज्यका सहरी क्षेत्रमा पुस्तक प्रकाशन संस्थाहरूको स्थापना हुँदै गएको छ । जस्तै - जगदम्बा प्रकाशन, कौवा प्रकाशन, सहयोगी प्रकाशन, पुस्तक संसार, हरेक पुस्तक प्रकाशन, एकता प्रकाशन, विद्यार्थी पुस्तक प्रकाशन, कोसेली प्रकाशन, एसिया पब्लिकेसन, एम.के. पब्लिसर्स एन्ड डिष्ट्रिव्यूटर्स, के.सी. पुस्तक भण्डार, सुकुन्दा पुस्तक भवन, हिमालयन बुक स्टल, भाभा पुस्तक प्रकाशन, शब्दार्थ प्रकाशन, निरन्तर, जानकी पुस्तक भण्डार, विद्याकूटीर, श्याम पुस्तक, ओजन बुक्स आदि इत्यादि प्रकाशन संस्थाहरूले नेपाली पाठकहरूको अभिरुचिअनुसारका पाठ्यसामग्री प्रकाशन गरेर आफ्नो व्यवसायलाई निरन्तर दिँदै आएका छन् ।

परिच्छेद - चार

नेपाली भाषा र साहित्यका पुस्तक प्रकाशनपरम्परामा विद्यार्थी पुस्तक प्रकाशनको योगदान

परिच्छेद - चार

नेपाली भाषा र साहित्यका पुस्तक प्रकाशनपरम्परामा विद्यार्थी पुस्तक प्रकाशनको योगदान

४.१ परिचय

नेपालमा पाठ्यपुस्तक परम्परामा विभिन्न व्यक्तिहरूको महŒवपूर्ण योगदान रहेको पाइन्छ । वास्तविक रूपमा भन्ने हो भने नेपाली भाषा र साहित्यमा विभिन्न पुस्तकहरूको प्रकाशन मोतीराम भट्टको प्रयत्नबाट विधिवत रूपमा प्रारम्भ भएको पाइन्छ । मोतीराम भट्टले प्रारम्भ गरेको प्रकाशन परम्परालाई माध्यमिक कालका अन्य व्यक्तित्वहरूले वनारसमै रहेर निरन्तरता दिँदै गएको पाइन्छ । त्यस क्रममा सुब्बा होमनाथ केदारनाथ आदिको नाम अग्रपंक्तिमा लिन सकिन्छ । बनारसमा बसेर नेपाली प्रकाशकहरूले नेपाली भाषा र साहित्यमा लेखिएका विभिन्न विधाका कृतिहरूलाई प्रकाशमा ल्याएको पाइन्छ । त्यसक्रममा रामप्रसाद सत्यालका विभिन्न कृतिहरू पण्डित नरेन्द्रनाथ रिमालको १८ पर्व महाभारत, कृष्णप्रसाद रेग्मीको १८ पर्वको महाभारत आदिलाई प्रमुख रूपमा लिन सकिन्छ । वनारसमा प्रकाशन व्यवसाय चलाएर बसेका व्यक्तिहरूले नेपाली भाषाका पुस्तकहरू प्रकाशनमा ल्याएर यस क्षेत्रमा योगदान दिएको मान्न सकिन्छ । माध्यमिक कालको पूर्वार्द्ध र उत्तरार्द्ध गरी दुवै चरणमा नेपाली भाषाका पुस्तकहरू प्रकाशित भएको पाइन्छ भने १९९१ साल माघ शुक्ल श्रीपञ्चमीको दिनदेखि शारदा मासिक पत्रिकाको प्रकाशन प्रारम्भ भएपछि नेपालभित्रै प्रकाशन गतिविधिमा तीव्रता आउँदै गएको पाइन्छ । त्यस क्रममा १९९६ सालमा रामदास एन्ड सन्सका नामबाट निजी क्षेत्रमा आधुनिक कालमा पहिलो पटक पुस्तक प्रकाशनको शुभारम्भ भएको पाउन सकिन्छ । यस प्रकाशनले सुरुका दिनमा धार्मिक र कर्मकाण्डका पुस्तकहरूलाई अन्यत्रबाट ल्याएर विक्रीवितरण गर्ने गरेको बुझिन्छ । सोही प्रकाशन वि.सं. २००३ सालमा रत्नप्रसाद श्रेष्ठको नामबाट रत्नपुस्तक भण्डार नामले निरन्तरता चलेको छ । जुन प्रकाशनले आजका दिनसम्म पनि नेपाली भाषा, साहित्य, कला, संस्कृति वा विविध विषय र शीर्षकका पुस्तकहरूलाई प्रकाशन गर्ने विक्रीवितरण गर्ने काम गर्दै आएको छ ।[ज] २००७ सालको राजनीतिक परिवर्तनपछि विभिन्न व्यक्तित्वहरूले पुस्तक व्यवसायलाई स्थापना र निरन्तरता दिँदै गएको पाइन्छ । त्यसै सिलसिलामा

---

[१] /Tgk':ts e08f/sf k|d'v uf]ljGb >]i7åf/f zf]wstf{nfO{ k|fKt hfgsf/L .

धौलागिरि अञ्चलअन्तर्गत बागलुङको बाटाकाचौर निवासी शान्त गौतमले काठमाडौंको डिल्लीबजारमा पहिलो पटक वि.सं. २०४८ सालमा विद्यार्थी पुस्तक भण्डारको स्थापना गरेका हुन् ।

सुरुका दिनहरूमा यस संस्थाले अन्य प्रकाशन संस्थाका प्रकाशित पुस्तकहरूलाई खरिद गरी आफ्नो संस्थामा स्टोर गर्ने र विक्रीवितरण गर्ने गरेको बुझिन्छ । त्यसपछि अरूका पुस्तकहरू बेच्नमा मात्रै उक्त संस्था नलागी आफैँबाट प्रकाशनको सुरुवात गर्नुपर्दछ भन्ने निर्णय गरेर २०५० सालदेखि पुस्तक प्रकाशनको क्षेत्रमा अगाडि बढेको देखिन्छ । सुरुका दिनमा त्रिभुवन विश्वविद्यालयले निर्धारण गरेका शिक्षाशास्त्रसम्बन्धी पाठ्यपुस्तक तथा सन्दर्भपुस्तकहरूलाई प्रकाशन गरेको पाइन्छ । त्यसको केही समयपछि उक्त संस्था काठमाडौंको डिल्लीबजारबाट भोटाहिटीमा व्यवसायलाई विस्तार गर्ने क्रममा स्थानान्तरण भएको बुझिन्छ । वि.सं. २०५२ सालमा भोटाहिटीमा रहेको विद्यार्थी पुस्तक भण्डार क्रमशः प्रकाशनको क्षेत्रमा अगाडि बढिरहेको देखिन्छ । पुस्तक प्रकाशनकै क्रममा यस संस्थाले वि.सं. २०५७ सालबाट विद्यालयीय स्तरीय पाठ्यपुस्तक र सन्दर्भपुस्तकहरूको प्रकाशनमा हात हालेको बुझिन्छ । त्यसैगरी यस संस्थाले विभिन्न विश्वविद्यालयका पाठ्यक्रमहरूलाई आधारित बनाएर लामो समयसम्म प्राध्यापन क्षेत्रमा लागेका विद्वान्हरूबाट पुस्तक लेखाउने र प्रकाशन गर्ने कामलाई निरन्तरता दिँदै आएको पाइन्छ । उक्त संस्था वि.सं. २०६१ सालमा विद्यार्थी पुस्तक भण्डारबाट विद्यार्थी प्रकाशन प्रा.लि.मा परिणत भएको पाइन्छ । आजका दिनमा यो संस्था विद्यार्थी पुस्तक भण्डार र प्रकाशन प्रा.लि.का दुवै नामबाट प्रकाशन क्षेत्रमा अगाडि बढिराखेको छ । यस संस्थाको कार्यक्षेत्र काठमाडौंको भोटाहिटी र कमलपोखरी दुवै ठाउँमा सञ्चालित भएको पाइन्छ । यस प्रकाशन संस्थाले हालसम्म थुप्रै पुस्तक प्रकाशनहरू गरिसकेको बुझिन्छ । यस संस्थाले अझै पनि नेपाली भाषा, साहित्य, कला, संस्कृति आदि विषय र क्षेत्रका कुराहरूलाई खोज गरी विभिन्न विषयका विशेषज्ञ व्यक्तिहरूबाट पुस्तक प्रकाशन गर्ने कार्य गर्दै आएको छ । र अझ यसलाई विस्तृत रूपमा अगाडि बढाउने सोच पनि यस संस्थाको रहेको बुझिन्छ । त्यसकारण थोरै समयको अवधिमा यो संस्था पुस्तक व्यवसायका क्षेत्रमा अग्रपङ्क्तिमा देखा पर्न थालेको छ ।[२]

४.२ विद्यार्थी पुस्तक प्रकाशनको कार्यक्षेत्रमा संलग्नता

नेपाली समाजमा विभिन्न व्यवसायमा लागेका व्यक्ति र उनीहरूले आफ्नो व्यावसायिक जीवनमा प्राप्त गरेका सफलता र असफलताका सन्दर्भमा विद्यार्थी पुस्तक प्रकाशनका प्रमुख शान्त गौतमले धेरै नजिकबाट अध्ययन अनुसन्धान गरी आफ्नो जीवनको भावी क्षेत्र तयार गरिसकेका थिए । भोटाहिटीमा रहेको काठमाडौं बुक सेन्टरमा केही वर्षसम्म जागिरे जीवन व्यतीत गरेका शान्त गौतमलाई पुस्तक पसलमा काम गर्दागर्दै आफ्नो निजी पुस्तक पसल र प्रकाशन संस्था खोल्ने

[२] ljBfyL{ k':ts k|sfzgsf k|d'v zfGt uf}tdåf/f zf]wstf{nfO{ k|fKt hfgsf/L .

अभिरुचि जाग्दै गएको बुझिन्छ । त्यसैक्रममा उनले २०४८ सालमा डिल्लीबजारमा विद्यार्थी पुस्तक भण्डारको नाममा पुस्तक पसल स्थापना गरेका थिए । यसको केही वर्षपछि अर्थात् २०५० सालमा शान्त गौतमले डिल्लीबजारमा स्थापित विद्यार्थी पुस्तक भण्डारलाई प्रकाशन संस्थाका रूपमा पनि परिवर्तन गरेको बुझिन्छ । सुरुका दिनमा यस संस्थाले पुस्तक भण्डारबाट शिक्षाशास्त्र अध्ययन संस्थानअन्तर्गतका प्राध्यापक, विद्यार्थी तथा अन्य पाठकहरूका निम्ति उपयोगी हुने किसिमका पाठ्यसामग्री र पाठ्यपुस्तकको सामग्री प्रकाशनमा उक्त संस्थाको संलग्नता रहेको बुझिन्छ । त्यस क्रममा विद्यार्थी पुस्तक प्रकाशनले शिक्षाको परिचय (२०५०), शिक्षा मनोविज्ञान (२०५०), अ टेस्ट बुक साउन्ड एण्ड स्ट्रक्चर (२०५२) लगायतका पुस्तकहरू प्रकाशित गर्दै गएको यो संस्था २०५२ सालमा डिल्लीबजारबाट भोटाहिटीमा स्थानान्तरण गरेको बुझिन्छ । त्यस क्रममा यस संस्थाले सो भण्डारलाई निरन्तर रूपमा अगाडि बढाउँदै गएर प्रकाशन र विक्रीवितरणको क्षेत्रलाई नेपाल अधिराज्यभरि विस्तार गर्दै गएको बुझिन्छ । उक्त संस्थाले आफ्नो निरन्तर प्रयास र प्रयत्नबाट सामान्य रूपमा पुस्तक प्रकाशन र नेपालमा विक्रीवितरणका रूपमा सीमित रहेको परिप्रेक्ष्यमा २०६१ सालमा यस प्रकाशन संस्थाले विक्रीवितरण गर्ने मात्र नभई आफ्नो संस्थाको नाममा पनि परिवर्तन गरी विद्यार्थी पुस्तक प्रकाशन प्रा.लि. बनाएको पाइन्छ । उक्त संस्था प्रकाशन क्षेत्रका रूपमा निरन्तर अगाडि बढिरहेको छ । यसले उत्पादन गरेका आफ्ना पाठ्यसामग्रीहरूलाई नेपालका विविध क्षेत्रमा पुऱ्याउने गरेको र सहज रूपमा विक्रीवितरण गर्दै आएको देखिन्छ । नेपाल अधिराज्यभरि मात्र नभएर नेपालभन्दा बाहिर पनि यस संस्थाको विक्रीवितरण फैलिएको बुझिन्छ ।[३]

४.३ पुस्तक प्रकाशनमा विविधता

निरन्तर परिश्रमको परिणाम स्वरूप शान्त गौतमले स्थापनाकालको छोटो समयावधिमा आफ्नो पुस्तक प्रकाशन र विक्रीवितरण गर्ने पद्धतिलाई विस्तारित गरेको देखिन्छ । सो संस्था विद्यार्थी पुस्तक प्रकाशन प्रा.लि.का रूपमा परिणत भएपछि आफ्नो व्यवसाय पुस्तक प्रकाशन र वितरणका क्षेत्रमा ठूलो फाड्को मार्न पुगेको देखिन्छ । प्रकाशन व्यवसाय प्रारम्भ गरेको केही वर्षको अवधिमै नेपाल अधिराज्यका ६० जिल्लाभन्दा बढी ठाउँमा यस संस्थाले प्रकाशित गरेका विभिन्न विषय र शीर्षकका पुस्तकहरू विक्रीवितरण गर्ने एजेन्टहरू रहेका छन् भने बाहिर अथवा अन्तर्राष्ट्रिय क्षेत्रमा समेत यस प्रकाशनका सामग्रीहरू विक्रीवितरण हुने गर्दछन् । उक्त संस्थाका सामग्रीहरू विक्रीवितरण एवम् पुस्तकालयीय प्रयोजनका लागि भारतका विभिन्न प्रान्तहरू, चीन, हङकङ, जापान, बेलायत, अमेरिका आदि मुलुकहरूमा पुगिसकेको पाइन्छ । यसबाट देखिन्छ कि विद्यार्थी

[३] ljBfyL{ k':ts k|sfzgsf k|d'v zfGt uf}tdåf/f zf]wstf{nfO{ k|fKt hfgsf/L .

पुस्तक प्रकाशनलाई नेपालका पुस्तक व्यवसायीहरूको प्रतिस्पर्धामा पुऱ्याउन उक्त संस्थाका प्रमुख शान्त गौतमको अथक प्रयत्नले महŒवपूर्ण योगदान दिएको बुझिन्छ ।[४]

४.३.१ विद्यार्थी पुस्तक प्रकाशनका उत्पादनहरू

विद्यार्थी पुस्तक प्रकाशनको स्थापना २०४८ सालमा भएपछि २०५० सालबाट प्रकाशनको क्षेत्रमा यस संस्थाले काम गरेको बुझिन्छ । सुरुका दिनहरू यस प्रकाशनले शिक्षाशास्त्र अध्ययन संस्थानका सामग्रीहरू प्रकाशन गर्ने गरेको भए पनि पछिल्ला दिनहरूमा विविध विषय र क्षेत्रका पुस्तकहरू उत्पादन वा प्रकाशन गर्ने काम निरन्तर रहिआएको छ । त्यसो हुँदा यस संस्थाले उत्पादन गरेका विभिन्न विषयलाई निम्नअनुसारको तालिकामा प्रस्तुत गर्न सकिन्छ :

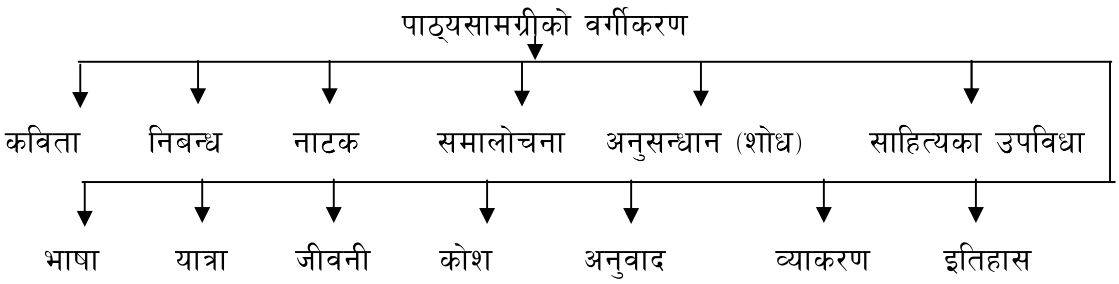

माथि उल्लेख गरिएको तालिकाअनुसार कविता, निबन्ध, नाटक, समालोचना, अनुसन्धान (शोध), साहित्यका उपविधा, भाषा, यात्रा, जीवनी, कोश, अनुवाद, व्याकरण, इतिहास आदि विधाका कृतिहरू पाठ्यक्रम केन्द्रित र पाठ्यक्रमइतर सामग्रीका रूपमा प्रकाशित भएको पाइन्छ । विद्यार्थी पुस्तक प्रकाशनले पाठ्यपुस्तक, सन्दर्भपुस्तक, अनुदित पुस्तकजस्ता विभिन्न पक्षका पाठकहरूका निम्ति उपयोगी सामग्रीहरू प्रकाशमा ल्याएको छ । तलका तालिकामा तहगत सामग्रीहरूको वर्गीकरण गरिएको छ ।[५] जस्तै -

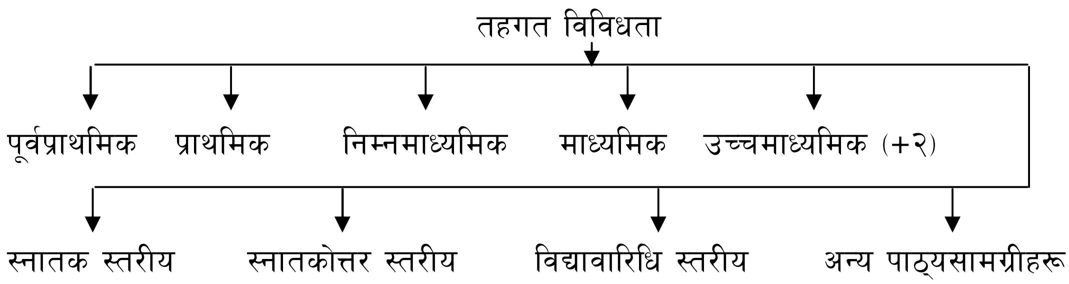

---

[४] ljBfyL{ k':ts k|sfzgsf k|d'v zfGt uf}tdåf/f zf]wstf{nfO{ k|fKt hfgsf/L .

[५] k"j{jt\ .

प्रकाशनको उद्देश्यका आधारमा वर्गीकरण

- बालसाहित्य पाठ्यसामग्री
- सहयोगी पुस्तक
- पाठ्यपुस्तक
- सन्दर्भ पाठ्यसामग्री
- पाठ्यक्रमइतर

संकायका आधारमा पाठ्यसामग्रीको वर्गीकरण

- मानविकी
- चिकित्साशास्त्र
- व्यवस्थापन
- शिक्षा
- कृषि
- विज्ञान
- वनविज्ञान
- इन्जिनियरिङ
- पशुविज्ञान
- प्राविधिक (सीटीइभीटी)

उद्देश्यका आधारमा वर्गीकरण

- बजारमुखी
- सेवामुखी

प्रकाशन/संस्करणका आधारहरू

- उद्देश्य र कार्यगत बाध्यता
- पुस्तक समाप्ति

४.३.२ विद्यार्थी पुस्तक प्रकाशनका लेखकहरू

विद्यार्थी पुस्तक प्रकाशनले विभिन्न माध्यमबाट लेखक वा लेखकवर्गको छनोट गर्ने गर्छ । यसरी यस संस्थाले छनोट गरेका विभिन्न विषय र क्षेत्रका लेखकहरूलाई पुस्तक लेख्न लगाउने र लेखिएका पुस्तकहरूको प्रेषित पाण्डुलिपिको निरीक्षण गर्ने, विषय विशेषज्ञका आधारमा उक्त पाण्डुलिपिलाई मूल्याङ्कन गर्न लगाउने र मूल्याङ्कित पाण्डुलिपिलाई उपयुक्त भएको खण्डमा प्रकाशनका विभिन्न प्रविधिहरूलाई अँगालेर पुस्तक प्रकाशन गर्ने गरेको बुझिन्छ । यस संस्थाले लेखकहरूको छनोट गर्दा प्रायः गरेर अध्ययन प्राध्यापन र विषयगत प्रतिष्ठानको तथ्याङ्क गर्ने र त्यस्ता लेखकहरूको खोजी गरेर पुस्तकहरू लेख्न लगाउने गरेको पाइन्छ । यस संस्थाले एउटै विषय र क्षेत्रका लेखकहरूलाई पुस्तक लेखाउन नलगाई विविध विषय र क्षेत्रका लेखकहरूलाई पुस्तक लेखाउने गरेको देखिन्छ । यस संस्थाका अहिलेसम्मका पुस्तकहरूको सूचीलाई हेर्दा फरक विषय र शीर्षकका पुस्तकहरू छनोट गरी प्रकाशन गर्दै अगाडि बढेको देखिन्छ ।

यसरी छनोट गरिएका लेखक वा लेखकवर्गले प्रस्तुत गरेका पाण्डुलिपिलाई आवश्यक मूल्याङ्कन वा अध्ययन गरी कम्प्युटर टाइप सेटिङ गराइन्छ । त्यसपछि प्रकाशनका सम्पूर्ण प्रविधि पूरा गरिसकेपछि पुस्तक प्रकाशित हुने गर्दछन् । प्रकाशित पुस्तकलाई बजारीकरण गरिन्छ । त्यसपश्चात् बजारमुखी किताब छापिएपछि विद्यालय, क्याम्पस, विश्वविद्यालयकै उच्च तहमा अध्ययन गर्ने विद्यार्थीलाई आफ्ना किताब किनेर पढ्न अभिप्रेरित गरिन्छ । यसरी नेपालको पुस्तक व्यवसायका क्षेत्रमा विद्यार्थी पुस्तक प्रकाशनले पुऱ्याएको योगदान अविस्मरणीय रहेको छ । यस प्रकाशन संस्थाले आफ्नो व्यवसाय विस्तार गर्दा लेखकलाई महŒवपूर्ण रूपमा लिने गरेको छ । [६]

४.३.३ पुस्तकहरूको विज्ञापन

विद्यार्थी पुस्तक प्रकाशनले आफ्ना प्रकाशनहरू उत्पादन गरेपछि ती पाठ्यपुस्तक, सन्दर्भपुस्तक वा अन्य क्षेत्रका विविध पुस्तकहरूलाई विभिन्न माध्यमबाट विज्ञापन गर्ने गरेको पाइन्छ । ती विज्ञापनका माध्यमहरूलाई निम्न तालिकामा उल्लेख गर्न सकिन्छ :

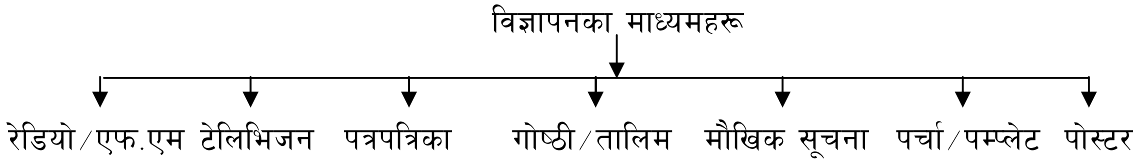

यस प्रकाशनसँग सम्बद्ध व्यक्तिहरूको परिश्रम, लगनशीलता र इमानदारीका कारण उक्त प्रकाशन संस्था नेपाल अधिराज्यका निजी स्तरका पुस्तक व्यवसायीहरूमध्ये अग्रस्थानमा पर्दछ । उक्त संस्थाको व्यवहार र क्रियाकलापबाट पुस्तक तयार गर्ने लेखक, सम्पादक, अनुवादक, विक्रेता, कर्मचारीलगायत सम्बन्धित सबै पक्ष अत्यन्त सन्तुष्ट रहेको पाइन्छ । यसरी विद्यार्थी पुस्तक प्रकाशनले विज्ञापनलाई अँगालेको पाइन्छ । यस संस्थाले पछिल्ला दिनहरूमा तालिम र गोष्ठीलाई थप बढी प्राथमिकता दिँदै आफ्ना प्रकाशनहरूलाई बढी प्रचारप्रसारमा ल्याएको पाइन्छ ।[७]

---

[६] ljBfyL{ k':ts k|sfzgsf k|d'v zfGt uf}tdåf/f zf]wstf{nfO{ k|fKt hfgsf/L .
[७] k"j{jt\ .